

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԱՄՍԵԱՅ

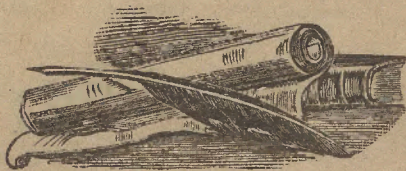
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆ-ԽՄԲԱԳՐԱԳԵՏ

ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1884

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Գ. ՊԱՂՏԱՏԼԵԱՆ

(ԱՐԱՄԵԱՆ)

1884

LIBRARY

OF THE

UNIVERSITY

OF CALIFORNIA

BERKELEY, CALIF.

1900

THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
LIBRARY
BERKELEY, CALIF.
1900

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԱՄՍԵԱՅ

ՀԱՅ ԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՐԲ

Կ. Մովսէս Խորենացի. — Իսկ գալով առ Խորենացի,
սա եւս ըստ Կորինոյ զՄեսրոփ ի Միջագետս կ'իջե-
ցունէ իւր աշակերտօքն և ընկերօք, բայց նախ առ
Դանիէլ եպիսկոպոսն կ'երթայ, ուսկից նշանագրերն ե-
կած էին, բայց առջինէն աւելի բան մը չգտնելով առ
նմա, յեղեւիտ կ'անցնի առ Պղատոս, որ Եդեսեան
գիւանին (որ և գրատուն) վերակացուն էր. նա եւս
չաա կ'աշխատի, բայց զՄեսրոփ չկրնար գոհ ընել.
բայց խրատ կու տայ առ Եպիփանոս(6) երթալ, որ Պղա-

(6) Այդ երկու անուանքդ, Պղատոս (զոր անշուշտ համո-
րելու եմք թէ Պղատոն ծանօթ անունն ըլլայ, ինչպէս կը գը-
րեն սակաւք ոմանք ի գրչագրաց, անսովոր ձեւ մը առած
թէ մեզ եւ թէ նոյն ինքն Խորենացւոյն համար) եւ Եպիփա-
նոս՝ ինձ կասկած կուտան թէ ըլլան Պրորոս եւ Իբիսա,
նոյն իսկ Ասորիքն զորս կը յիշէ Եբեղ-Յեսու յիւրում Յան-
կին Ասորի Մատենագրաց (առ Տոսեմ. Հատ. Ա. էջ 85) սո-
քա արդարեւ ի Ե դարու էին, եւ գործակիցք լեալ զԱ-
րիստոտէլի գործսն յԱսորի լեզու թարգմանելու: Զայս են-

տոսի վարպետն եղած էր ատենօք և նորա պաշտօնին նախորդն. թերեւս նա, կ'ըսէ, դքս Վախագի լեցունէ:

Բայց լսելով Մեսրոպը թէ նա մեռած էր, առ նորա աշակերտն կ'ընթանայ, որ Հռոփանոս կը կոչուէր ի Սամուսատ(7) քաղաքն կը բնակէր, բայց նաեւ ի նմանէ ձեռնունայն եղած, յաղօթի կ'ապաւինի Մեսրոպը եւ վերին ազդեցութեամբ մը կը դառնէ զինդրելին. և վերտին դառնալով առ Հռոփանոս, որ «Հրաշալի էր

Թագրութիւնս կ'ընեմ՝ պատճառս առնելով ի Թէսպոսի եւ Ատտիկոսի թղթոցն առ Սահակ Պարթեւ, որք կը մեղադրէին զՀայս՝ որ հայկական այբուբենին գիւտոյն համար ոչ առ Յոյն, այլ «առ Ասորիս ոմանս» դիմեցին. (Իրեն. Գ. Ծի. էջ 511-513): Դիտելու արժանի է որ՝ Խորենացի, յունասէրն աւելի քան թէ ասորասէր, եթէ այդ կարծիքն կամ համբաւ սուտ լինէր, զանց պիտի չընէր անշուշտ զՊղատոս «հեթանոս ճարտարասան» նշանակելու ատեն, նաեւ զնորա հելլեն լինելն յիշէր, ինչպէս կ'ընէ սովորաբար: Եւ արդարեւ ի նշալէս ներքեի է ենթադրել որ փոխանակ Ասորոց՝ Յոյնք վերակացու լինէին Եդեսիոյ համբաւաւոր դրատան, որ Ասորոց պարծանքն էր, եւ միանգամայն Եդեսեան Ասորի դըպրոցին, որ տակաւին կը ծաղկէր, հինն: Թերեւս յանդուգն երեւի մեր այդ առաջարկած նորօրինակ ընթերցուածք, սակայն ոչ կարի յանգուգն, եթէ զիտելու լինիմք որ Խորենացւոյն այս գլխոյն մէջ (Գ. ԾԳ), բաց ի յայլ վրիպագրութեանց եւ ի խանգարմանց, նաեւ գրեթէ միւս ամեն յատուկ անուանքն աղաւաղեալ են. զորօրինակ Բաբելաս, որ է Թաբուլաս, Հռոփանոս, որ է Ռուփինոս, Սամոս պիտի լինէլ Սամուսատ (զորմէ առաջինն ի յաջորդ ծանօթութեան):

(7) Խորենացւոյն ամենայն օրինակք երկիցս զտեղիդ՝ Հռոփանոս կը գտնուէր, Սաւոս կը կոչեն, մինչդեռ նաեւ Կորիւն երկիցս նոյնպէս յիշելով դայն, առաջին անգամ Սաւոս-սասական քաղաք (էջ 9), եւ երկրորդ անգամ քաղաք Սաւոս-սացոց §(էջ 10) կ'անուանէ: Մեծ է այս տարբերութիւնը.

արուեստիւն Հելլէն դրչութեան», և այնոր օգնութեամբն զառձեռն պատրաստ եղած նշանագրերը կը կերպածէ (Գ. ԾԳ.):

Ը. Ինչ էր Մետրոքայ ի Միջագետս հետազօտածն.
— Միևեալ ցարդ տրուած կարծիքք. — Այս են ահա

քանզի մին զՍամուսատ(*) քաղաքն կը նշանակէ, որ է այժմեան Սամատոն, առ Եփրատաւ, փոքր ինչ ի վերոյ քան զԵսոսիա, եւ միւսն զՍամոս կղզի, որ է այժմու Սուսան-ասարն: Չայս անհամաձայնութիւնը, — որ սլատճառ եղած է մեր Հայկական նշանագրաց գիւտոյն նշանաւոր պարագայի մը (Մետրոքեան վերջին դործայն, կամ ըստ այլոց՝ հրաշական տեսեան) գլխոյն չփոթել, — թերեւս համարձակելի էր մէկ վճռով միարանցուենել ըսելով թէ գրչաց վրկադրութիւն է Խորենացոյն Սամոսն՝ փոխանակ Սամոսս գրելու, եթէ առ տեղեալն «անցեալ ի Փիւնիկէ՝ ի Սամոս դիմէ» բացատրութիւնն չըլար, որ աշխարհագրագէս հաստատութիւն տալ է Սամոսիւ վկղզին իմանալու. քանզի արդարեւ յեղեօիոյ ի կղզիդ անցնելու համար ընդ ծով, հարկ էր ի Փիւնիկէ անցանել: Ուստի հին եւ նոր սլատճաց մէջ երկու անունանցք եւս հետեւողք գոն, եւ կամ առ անստուգութեան՝ կը վարանին տեղ մը որոշել, ինչպէս է Ասողիկ, եւ նորա հետեւելով՝ Սամուէլ Անեցին: Եւ թէպէտ վարդան պատմիչն՝ քոզցես այս երկարաւակութենէն օգուտ քաղելով՝ ոչ Սամուսատայ ունկն կը դնէ եւ ոչ Սամոսի, այլ ի Բալու՝ քա-

(*) Չ Սամուսս, որ Սոմագնի մայրաքաղաքն եղած էր առ ժամանակ մի, Խորենացին ճամշտս կը կոչէ ի Բ. ԻԱ, որ Մարշամշտս անուանն կարճատեալն է, ինչպէս կը կոչուէր ասենօր՝ շինեալ լինելով յՄրշամայ Ծոփայ արքայէն (իբր 245 Ն. Ք.) որ առ յաջորդութն Աղեքսանդրի ինքնագլուխ եղած եւ տիրացած էր այն կողմանցն: Կոչի սա ի Յունաց եւ Սամոսիա, յորմէ կը ծագի եւ Կորինոյ Սամոսացոց խաղաք անուանելն:

(**) Կայր նաեւ առ կարի հինսն Սամոս անուն կրող ուրիշ կղզի մ'ալ, նա որ այժմ Թաւուս կոչի. առ ի զանազանել զսա ի միւսէն, Սամոքրակ կոչեցին, այսինքն «Սամոս Թրակիոյ», ինչպէս կը ստուգաբանէ Դիոսոր Սիկիթացի (Ե. Խէ), Թէպէտ եւ ուրիշ տեղ մը (Կզգի տարք) կը Թարգմանէ:

ուրեմն նշանաւոր պատմութիւնք զուղեւորութենէն Մեսրոպայ ի Միջագետս, յորս Մեծապ. ունկնդրացդ անդրադարձութենէն չվրիպեցաւ անշուշտ նկատել, որ Կորիւնոյ եւ Խորենոցւոյ տուած պատմութեանց խաիրն յորում է: Մեսրոպայ ի Միջագետս ուղեւորելոյն մէջ

բանձաւի մը վերայ բեւեռագիր փորութեանքներ նշմարելով, եւ զայնս իբր աստուածային մատանց հրաշից հետք հաւատալով անդ ի Բաբլոն կը դնէ զՄեսրոպայ վերջին տառնձնութեան վայրն. — (Տպ. Վենետ. 1862. էջ 49-50) սակայն իւր ընկերակիցն Կիրակոս՝ զՀռոմիանոս «Սամոստացի» անուանելով (Տպ. Վենետ. էջ 16), կը յայտնէ իմն զիւր կարծիս: Սոյնպէս եւ Չամչեան զՀռոմիանոս՝ թէպէտ ոչ Սամոստացի, այլ եւ Սամոստիոյ Եպիսկոպոս ճանաչելովն (Պատ. Հայ. Ա. էջ 761—2), այս կէտին մէջ խապաւ կը հրաժարի ի Խորենացւոյն ընթերցուածոյն: Նոյնպէս զՍամուսատ կ'ընդունին նաեւ Ինճիճեան (Հնախ. Գ. էջ 85) եւ Պատմիչն Հայ դըպրութեան (Հտ. Ա. էջ 15): Արդարեւ կը տեսնեմք զկարծեաց բազմութիւնն առաւել ի Կորիւնոյ ընթերցուածն միտեալ, այլ սոսկ իբր հաւանականութեան հետեւողք, առանց զինդիրն քննութեան ներքոյ դնելու, ուստի, ինչպէս ներելի էր, ի վերջնոցս բազմահմուտն Հ. Ղեւոնդ Ալիշան յանկարծ զԽորենեան ընթերցուածն կը վերյարուցանէ, եւ զկղզին Սամոս կը ներկայացունէ իբր հրաշալի ծննդավայր մերոց Հայկական տառից (Յուշիկ. Հտ. Ա. էջ 524 եւ ի Ծանօթութիւնս Վարդանայ, էջ 50): — Արդարեւ զարմանալի զուգադիպութիւն պիտի համարէինք եթէ իրօք ստեղծեալ լինէին մեր Մեսրոբեան նշանագիրք ի Սամոս կղզւոյդ, ուր հին յունական աւանդութիւն մի եւս կը դնէ զՀելլենական քոսն եւ չորս տառից զստեղծումն. ուստի առնելով զանոնք Յովն. բերաւ առ Աթենացիս (Կալլիս. եւ Անդրոն Եփես. յեռոտսնին). բայց որչափ Յունականն, նոյնչափ է եւ մերս այդ ընդունելի:

Արդարեւ իբրեւ ժամանակակցաց՝ համազօր են մեր առջեւ եթէ Կորիւնոյ եւ եթէ Խորենացւոյն հակառակ վիպու-

երկու գործ կամ գիտումն ակներև կը տեսնուի. նախ՝
զիւր ձեռնասուն աշակերտները ի բարձրագոյն ուսումն
դնել Յոյն եւ Ասորի լեզուաց, — և երկրորդ իւրայ այ-
բուբենական գործոյ վերայ վերջին աշխատութեան փորձ
մի կամ գործ մի եւս կատարել, որում կարող չէր ե-

թիւնքն. բայց Յարգ. գիտնականն զայդ հակառակութիւնն
հաշտեցունելու համար՝ գրչաց վրիպագրութիւնն կը տեսնէ
ոչ ի իորենացին, այլ ի կորիւն, եւ կ'առաջարկէ զսորա Սա-
ւոսացւոց (ի վարդան. էջ 50): Արդարեւ սոյնպիսի վրի-
պագրութիւն մի կը տեսնեմք իսրենացւոյն Աշխարհացոցին
մէջ (ի վեհափ. տիպն 1865 էջ 586) ուր գրիչդոքոս Սաւո-
սացի անունն ամանք ի գրչաց Սաւոսացի գրած են, բայց
ներելք է արդեօք զայդ փոխագրութիւնն կատարել եւ ի
կորիւն, ուր մէկ կողմանէ «Սամսոսացւոց քաղաք» կոչուի-
լը, եւ ոչ կղզի, եւ ի միւս կողմանէ, զանունդ հանդերձ
պատմական պարագայիւ մը երկրորդելն թէ «անտի ի Սա-
ւոսասական քաղաքն գումարէր», (էջ 9) սրճափ պարզ եւ
մեկին, այնքան ըմբոստ անուղղութիւնք երեւցունեն: Յարգ.
գիտնականն, որ զվերջին ընթերցուածէն լուծութիւն կը պա-
հէ, գուցէ իւր մտաց մէջ կասկածելի եւ երկբայական կը
համարի զայս հատուածիկն ամբողջ, իբր եկամուտ եւ ան-
յարմար միջանկեալ խօսք մի. թէ որ իրօք այդպիսի կերպա-
րանք մը ունի տողդ՝ զատոր յանցանքն տպագրութեան սը-
խալ կիտագրութեանն ընծայելի է, զոր եթէ ուղղեմք՝ այդ
խօսքին առաջոյ դրուած զստորակէտն՝ ի վերջակէտ փոխե-
լով, յայտնի կը տեսնուի թէ փակագծեալ տեղեկութիւն մի
է զոր կուտայ հեղինակին թէ մինչեւ ցվերջ Մեսրոբայ տշա-
կերտքն յեղեփա չմնացին, ինչպէս եւ կը պատմէ դարձեալ
ի յաջորդ էջին՝ ըստ կարգի բանիցն: — Սակայն քան զայս մե-
ծագոյն դժուարութիւնք կան զՍաւոսն ընդունելու, այն է՝
պատմական հաւանականութիւնքն. նախ թէ՝ իբր ներելի էր
«աշակերտասէրն» Մեսրոբայ ծովային բազմօրեայ ճանա-
պարհորդութեամբն հեռանալ մինչեւ ի Սամոս կղզի յեղե-
սիա թողլով զաշակերտաց խումբն, որ իւր խնամակալու-

զած ի Հայս Կորիւն : Այդ երկու նպատակներէն զառաջինն կը պատմէ բառական ընդարձակութեամբ՝ հանդերձ միանգամայն եւ զերկրորդին վերջին պարագաները յիշելով : Իսկ Խորենացի՝ զառաջնոյն կարի հաբեանցի ակնարկութիւն ինչ ընելով, զմեզ բովանդակ

թեան յանձնուած էր : Իսկ քանի՞ աւելի այս Ա. անհաւանականութիւն կ'առաւելու երբ կ'ընթեռնուիք որ իւր երկրորդ ճանապարհորդութեան ժամանակ՝ իւր հետ 'ի միասին կ'առնոյր զնոսա բովանդակ՝ զնոյն հեռաւոր եւ բազմավերտանգ եւ զբազմաճախ ուղեւորութիւնն ուղեւորելու երթալով եւ ապա յետս դառնալով : Երրորդ անհաւանականութիւնն եւս այն է, որ պատմիչն Կորիւն կ'ըսէ որ Մեսրովք՝ տեղւոյն եպիսկոպոսին եւ յեկեղեցւոյն « մեծապատիւ մեծարեալ լինէր » (էջ 10) : Այսպիսի մեծարանք ի Սամուսատ գտնուելուն դիւրահասու կը լինիմք, ուր կրնար իւր համբաւն իւրմէ յառաջ ընթանալ տեղւոյն մեծաւորութեամբ, եւ միանգամայն քաղաքական վերաբերութիւնքն որք կրնային եղած լինիլ յայնժամ ընդ քողաքդ եւ ընդ Հայս, պատճառք լինիլ այդ մեծարանաց՝ իբր ի Հայոց արքայէն յանձնարարեալ ոմն՝ ի Վռամշապհոյ, որ սակաւ ամօք յառաջ ընդ այն կողմանս չըլած էր բարձր գործով մը ստանձնեալ ի Պարսից արքայէն (Խոր. 4 ԾԲ). — Իսկ քանի՞ հեռի է այդպիսի ինչ ակնկալել ի հեռաւորն եւ յանձանօթն Սամսէ, ընդ որում չգիտեմք թէ ունէի՞ն բնաւ եւ կամ թէ կարէի՞ն ունել Հայք որ եւ է քաղաքական եւ կամ գէթ վաճառական յարաբերութիւն մը : — Եզրակացունեմք ուրեմն որ եթէ արդարեւ վրիպագրութիւն մը կայ ուրեք, եւ զայդ վրիպագրութիւնն ուղղելով պիտի գտնեմք Կորիւնոյ եւ Խորենացւոյ բանից մեզ համաձայնութիւն, հարկ է զայդ փոխադրութիւնն կատարել մանաւանդ ի Խորենացւոյ բնագիրն, զՍաւռուսն՝ (ցորչափ կղզոյ յիշատակութիւն ալ չընէր) կըրճատեալ միայն համարելով՝ ուղղել եւ ամբողջացունել ի Սաւռուս : — Իսկ զի՞նչ է ուրեմն ի Փիւնիկե անցանկն, զայն պիտի տեսնեմք զկնի :

երկրորդաւն կը զբաղեցունէ(1) :

Որչափ հեշտ երևի ըստ ինքեան զայս երկուս մասունս պատմութեանդ առ իրեարս կցորդելով՝ զմեր բանից թե ինչ յառաջ վարել, սակայն անակնունելի իմն հարցմանն — թէ առ ինչ էր իրօք Մեսրովբայ ի Միջագետս քաղաքէ ի քաղաք ընթանալն և դռնէ ի դռն շրջելն, ինչ էր յուզածն և խնդրածը, զպատասխանն տալ — երկայն ընդհատումն տալ պիտի ստիպէ զմեզ:—

Տարօրինակ պիտի թուի ձեզ արդարև, բայց աներկբայելի է, որ եթէ լաւ ուշ դնեմք պատմութեան, կը տեսնեմք որ պատմիչն (Խորենացի) ամեն մանրամասնութեանց մէջ մտնելովն հանդերձ՝ մոռացած է զայդ ամենակարևոր կէտն ասել մեզ թէ Ի՞նչ էր Մեսրովբայ իրօք բնօրինակն, — կատարեալ յիշեցունելով մեզ զՍուրբ մագական լապտերին, ուր մագն տեսարանս զինի տեսարանաց կը հաղորդեցունէ առաջի իւր բազմամբօխ հանդիսականաց, բայց մոռացած է զլապտերին լոյսն լուցանել: Սակայն առաւել եւս նորառքանչ է, որ եթէ հարցանեմք մեր ամենայն հանդիսատես բանասիրաց և պատմչաց և մեկնչաց դասուն թէ այդ անլոյս պատմութեան մէջ ինչ տուարկայ է որ կը տեսնեն, նոքա առանց իմն վարանելու, և առանց անդրադառնալու իսկ թէ անլոյս է պատմութիւնդ, կը պատասխանեն

(1) Զարմանալի է որ Զամէտան (Պատմ. Հայ. Ա. էջ 424), յորմէ եւ ինճիճեան (Հնախ. Հայ. Գ. էջ 70-77) զայս պատմութիւնն պատմելու տեսն՝ գրեթէ հարեւանցի կ'անցնին Կորիւնոյ առանդած պարագային վերայ: Խոյ Պատմութիւն Հայ դպրութեանն բոլորովին տարբեր իմն դոյն կուտայ թէ ինչո՞ւ Մեսրովբ ընդ իւր տարաւ ի Միջագետս զիւր աշակերտները, գոգցես զօգնականն ընդ աշակերտսն չփոխելով (Տես Հայ. Ա. էջ 15):

Համարձակ միաձայն և միաբերան՝ թէ Մեսրոպը Դանիէլեան նշանագրերէն խեր մը չտեսներով, և ինքն եւս երկու տարի երկար փորձելէն և տաժանմամբ աշխատելէն վերջը, հանդերձ իրեն օգնականօքն, երբ տեսաւ թէ իրեն և իրենց ծամելու պատառը չէ Հայոց Մեծաց լեզուին համար այբուբէն մը ստեղծել, յուսահատ դիմեց ի Միջագետս՝ օգնականութիւն, խորհուրդ, գիւտ և զամենայն ինչ հայցելու, որ հնարադործեն շտապաւ բան մը զոր ինքն կարող եղած չէր գտնել, բայց Հայոց ազգը ամբողջ պէտս ունի այնմ, և անհամբեր կը սպասէ։ — Բարէ, և հնա՞ր էր այդ խորհնական բանից անլուսութենէն քան զայս անլուսագոյն տեսիլը եւ երազս երեւակայել. եւ հնա՞ր էր քան զայդ աւելի՞ ոչ թիւրբել և խեղաթիւրբել միայն, այլ և իրրեւ զգիակ անսկիւր, անդոյն և անկերպարան զգեստին տարածել զպատմութիւնն, որ ի բնէ այնքան կենդանի է և գեղեցկակազմ և բանաւոր։

* * *

Թ. Կարծեացդ անստորոք ինքն. — Այդ երեւակայեալ մեկնութեան առաջին աչաց ընդհարուող անտեղութիւնն այն է, որ Մեսրոպը, — որ Հայ էր և բնիկ Հայ, ծննդեամբ և սննդեամբ Տարօնացի, Արարտեան գաւառին — Հայութեան կեդրոնին — երկարժամանակեայ բնակիչ, հայրենի լեզուին ուսմամբ սնեալ և զարգացեալ, բազմակերպ հմտութեամբ ճոխացեալ, և գլուխ ամենայնի՝ երկար ամօք յարքունի գիւանսն՝ իբր քարտուղար՝ գեղեցեալ, — այդպիսի ոք անբաւական լինելով իւր ազգային լեզուին այբուբէն մը յօրինել, հարկ կը սեպէ առ Ասորիս, առ Ֆոյնս, չգիտեմ առ այլ ո՞յս դիմել, օգնականութիւն հայցելու, — այնպիսի գործոյ

մը համար, յորում եթէ պայման մի գոյ անհրաժեշտ պահանջուելիք յաշխատաւորէն, նախ քան զամենայն և ի վեր քան զամենայն՝ ամենահմուտ լինելն է լեզուին և թեքեալ և ընտանեցեալ նորա անթերի արտաձայնութեանը։ Ոչ ահա այդ պահանջեալ բարեմասնութիւնքն ճոխացեալ լինելուն համար Մեսրոպայ, նմին իսկ գործն կը յանձնուէր և յարբայէն և ի մեծէն Սահակայ։ Բայց և վերջապէս ինքն Մեսրոպը և իւրքն անբաւական կը լինէին զգործն յաջողցունել, ոչ ծանծաղամտութիւն պիտէր լինել յիւրմէ կողմանէ, առ օտար օգնականութիւնս գիտէին։ Զինչ կարող էին նմա աւելի ինչ ակնկալել տալ Պղատոս մը, Եպիփան մը, Հռոփանոս մը, և կամ Ստորի եպիսկոպոսն Դանիէլ, երբ ոչ իւր օգնական քահանային, զորս Փարպեցին « Ս.բա բանիբունս » կը կոչէ, անբաւականք եղած էին իրեն սատար լինելու, և ոչ եպիսկոպոսապետն Սահակ, որ դարձեալ ըստ նորուն Փարպեցւոյ վկայութեանն՝ էր « Յայժ առլցեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովի Յունաց » (Էջ 42)։ Եթէ Ստորագիտութեան և կամ Յունագիտութեան պիտի կայր սակս լեզուական կամ ձայնական բաղդատութեանց, ոչ ահա ինքն Մեսրոպը Ստորագէտ էր՝ բաւական իսկ առ այդ, — ինքն, կ'ըսեմ, երբեմն « Ընթերցող և թարգմանիչ » Ստորի ընթերցուածոց յեկեղեցիս զսղթան (Խոր. Գ. Խէ. Էջ 480), — և կամ նա ինքն Սահակ նմա առնթեր կայր իբր քաջ Յունագէտ և Յունախօս, ապագայ թարգմանիչն Սուրբ Գրոց, նա որ « կատարելապէս հմուտն էր երգողական (թերևս հազներգական) տառից և հռետորական յորդասաց ատենաբանութեան (տպ. յայցնաբանութեան) », ինչ որ կը վկայէ իւր գրեթէ ժամանակակիցն և ինքն եւս քաջ յունագէտն՝ Ղազար։ Եթէ զայդ վկայութիւնդ ևս

անհաւատարիմ համարելով՝ իրօք անբաւական էր նաեւ Սահակ, և ամենայն իւրքն, միթէ Յոյնք և Ասորիք կը պակասէին ի Հայս, և կամ դժուարի՞ն ինչ էր արքունի ծախիւք բերել տալ զոք ի Հայս՝ այսպիսի կարեւոր խնդրոյ մը համար, որում և ինքն Վռամշապուհ արքայ « Յոյժ փափաքող էր » . զի՞նչ հարկ որ եռանդունն և տապօղն Մեսրովք երկու տարի ամբողջ համբերելու ստիպուի անըմբերելի համբերատարութեամբ առթի սպասելով որ ինքն զինքն ի Միջագետս նետէ :

Եթէ արդարեւ զԽորենացոյն բանքն այդպէս հաւկանալու կամ մեկնելու, և լուրջ դիմօք հաւատալու իրաւունս ունիմք թէ Մեսրովք ընդ Միջագետս չըջեցաւ օտար օգնականութեանց ի խնդիր, առ ի՞նչ ուրեմն է մեր ընդ քիմն ծիծաղելն որ Ատտիկոս մը կը յանդիմանէ թէ ընդէ՞ր, դուք Հայքդ, չգիմեցիք առ Յովհան Ոսկեբերան, առ պերճախօսն աստուածային, որ ի ձեր դուռն մօտ եկեր էր (ի ժամանակի աքսորանայն) որ ձեզ այբուբէն մը յօրինէ (Խոր. Գ. ԾԵ. Էջ 512—3) . — և կամ թէ առ ի՞նչ ողորմիմք կարեկցաբար Քսենոսոս Սենացոյ մը, կամ Սենճելոյ Ռօքքայի և կամ Թովմաս Ասդլէի (Astley) միամտութեանց վերայ, որք Գէորգայ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքի մը (յէ դարու) դբուածոյն հաւատալով՝ համարեցան թէ իրօք ինքն Ոսկեբերանն եղած է Հայոց այբուբէնին հնարիչն :

Այդ մեր բանասէր մեկնիչքդ՝ մոռանալով նաեւ ուրիշ նշանաւոր և իրենց ենթադրութեան դէմ՝ բոլորովին հակառակող պատմական պարագայ մ'ալ, որ իւրոյ բնիկ լեզուին համար այբուբէն մը հնարելու անկարօցեալն Մեսրովք՝ սուղ ինչ զինի հեաղհետէ՝ Վրաց և Աղուանից օտար լեզուաց այբուբեն մը ստեղծելու կարող եղած է, անշփոթ և անտաղնապ, սոսկ թարգման մը

իրեն օգնական առնելով, — վերջապէս, կ'ըսեմ, զայս ամեն խորհրդածութիւնն ի բայ թողլով, և տեսնելով ըստ պատահման որ Մեսրոպ իւր բնութեան ի դերի ելած է և անշահ մնացած այդ օտար և օտարոտի գիտուններէն (զի այլ ինչ արդարեւ չէր իսկ հնար այդ անտեղի մեկնութենէն և ակնկալութենէն սպասել), ուրիշ ճար չեն գտներ այդ անեղանելի բաւզէն ի դուրս հանել զինձուեալ խնդիրն, բայց եթէ, — իբր յոյժ բանաւոր և միանգամայն իբր յոյժ բարեպաշտ եւ աստուածապաշտ, — հրաշից գիրկը նետել զայն, որ այդք պայծի և զիւր լուծումն գտնէ: — Վա՛շ, և ինչպիսի՞ ուրեմն նորաձեւ և տարօրինակ կազմութիւն և յատկութիւն ունենալու է այդ հայկական կոչեցեալ լեզուն, որ այբուբէն մը իրեն ունենալու համար, այդքան տագնապաշից պատմութիւններ ունենայ, և զերկիր և զերկինս իրար անցունէ, — մինչդեռ անդուստ կը տեսանեմք աւելի քան զյիսուն ձեւ և տեսակի այբուբենից հնարուած հանդարտիկ և խաղաղիկ. — այլ պատճառն քանզի խորենացւոյն անլոյս բանից մէջ աւելի բանաւոր և աւելի գործնական պարագայ մը նկատելու չաշխատեցան հրաշականս ի նմա տեսնելու անձկաւ:

ՍՈՒՔԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

ԶԵՌԱԳԻՐ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅՔ

Երկրագունձն մեծ ընդունելութիւն գտնելով Հայ հասակութեան կողմէ՝ առաջինն հանդիսացաւ ի Հանդիսաց մայրաքաղաքիս. իւր լուսամիտ աշխատակիցքն իրենց բարձր

գրչով եւ ուսումնասիրութեամբ այլ աւելի փայլեցուցին Ասիական մեղուաջան ընկերութեան սոյն փառաւոր գործն:

Ամէն անգամ որ Մխիթարեանց Բագնալեայն կընթեռնում՝ ուշադրութիւնս կը գրաւէ նորա հնագիտական եւ մանաւանդ անհայ նշխարաց հաւաքածոյքն, որք կարծես կը խօսին մեր նախահարց թառամեալ շրթամբք... ուրեմն ինչո՞ւ մեր Երկրագործն ալ չվայելէ այդ փառքն, ինչո՞ւ չհաւասարի Բագնալեային. բայց թո՛ղ, սիրելի ընթերցող, թո՛ղ որ ննջէ Բերայի Ալիշանին քով Ամր-Դովլաթի ձեռագիր բժշկարանն, թո՛ղ որ փոշիներով պոսակուի նոյնն Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ եւ վերջապէս թո՛ղ որ մի ոք ձեռն կարկառեացի Վանուց փոշիացեալ մատենից. այլ, գոնեա՛, թո՛ղ որ վայելեն այդ փառքն ալ Ս. Ղազարու հայրենասէր եւ ուսումնասէր Հորք:

Գեր. Յ. Մկրեան Հայրն իւր անձանձիր աշխատութեամբ հաւաքած նշխարքն նուիրելով Հայ մամուլին՝ յայտնեց իւր ազգասիրական ջերմ եւ վառվռուն զգացմունքն:

Իրաւամբ կըսէք, Խմբագիր Էֆէնտի, թէ՛ « պիտի գլուխուին հազուադիւր ազգայինք՝ որք յատուկ ուշադրութեամբ եւ երկիւղածութեամբ գրեթէ պիտի վերժանեն այդ հատուածներն » . քանզի Հայոց մեծագոյն մասն երբոր տեսնէ աշխատասէր մէկն՝ այնպիսի խօսքեր եւ այնպիսի ձեւեր կընեն որ մինչեւ անգամ կը ձանձրացընեն զաշխատասէրն, եւ ո՛չ թէ խրախոյս կուտան:

Արդ, — յիշելով Խ. Յ. Սարրաճ Էֆէնտիի սատողերն « Հայկայ ժամանակակից քարի երկաթի եւ այլ նիւթի կտոր մը փշուր մ'եթէ այսօր ձեռք անցունենք, կը գուրգուրանք կը համբուրենք կը յարգենք իբր ազգային հնութիւն իբրեւ մի պատուական յիշատակ » —, Գեր. Մկրեան Հօրմէն առաջ մտադիր էի քովս գտնուող մի քանի նախնի քժշիսկսն ձեռագիր հաւաքածոյքն — ոյք սեաւակարմիր թոյրերով տողուած եւ եղէգնեայ դաշաւով թանաքահիւսուած են — Հանգիսիս միջոցաւ ծանօթացընել ազգային բանասիրաց. բայց անձնական տկարութեանս եւ գործերուս պատճառաւ յետաձգած էի. իսկ այժմ բարենախանձ սրտով տամ ի հրատարակութիւն առանց մի առաւ իսկ յաւելլոյ կամ բարձելոյ:

Ա

Հետագայ հատուածն Ամասիացի Սմիրտովլաթ բժշկին այն գրքէն կօրինակեմ՝ զոր ինքն Ռաւկրսիսն գիրք կանուանէ եւ գրած է Հայոց ԶիԳ. Թուականին, մայիսի մէջ, « Ի լիեառն Մակեդոնեայ իյեղենական ամսունային » ու վերջացուցած է « Իյամսեանն յաւգոստոսին. ԺԳ աւրն. եւ ի վայելումն Պր. Մինասին » . ինչպէս որ յառաջաբանին եւ վերջաբանին մէջ կը տեսնուի :

Գրքին պարունակութիւնն է պարզ բաղգահմայութիւն կամ գուշակութիւն մի եւ երբեմն ալ եփմերտեսի ձեւով գրուած հատուածներ :

Հեղինակն իւր գիրքն այսպէս կսկսի .

« Յանուն Այ զթածին եւ ողորմածին . իսկ

« Իզիզըն բանիս այս խմաստութեան արհեստիս . որ հաս-
« տատեցին խմաստնասէրքն ողորմութեամբն . անեղին եւ
« անմահին բարձրելուն . որ զարարածս ստեղծեց զծով եւ
« զցամաք զհրեշտակք եւ զմարդ զհոգի եւ զնչօոր եւ զս-
« նառուն եւ զգագան զթռչուն եւ զսողուն եւ փառք արա-
« ռածոյն Այ ամէն . եւ կրկին գոհանալով փառօրեանք
« զմիանցնական Սբ Երրորդութիւն զՀայր եւ զՈրդի եւ զՍբ
« Հոգին եւ հաւատամ զօրոտումն Բի եւ զնունդն Բի եւ
« զմկրտութիւն Բի, եւ զխաչելութիւն Բի եւ զաստուածա-
« պէս յարութիւնն եւ զհամբարձումն Բի . եւ զնովին մարմ-
« նով զգալուստն միութանկամ . եւ զդատաստանն յաւիտե-
« նական հաւատամք . եւ կրկին գոհութիւն միասնական Սբ
« Երրորդութեան . որ շնորհեց մեր Հայոց ազգին զՍբ Գրի-
« գորիոս Լուսօրիչն մեծ Հայաստանեայց եւ առաջնորդ
« եղեւ լուս գլխութեան Հայոց եւ լուսաւորեց զամենայն
« տիեզերս Հայաստանաց հրամանին Այ : եւ գոհանալով
« փառօրեանք զարարիչն Ած որ յայտնեց զօրերն Սա-
« հակ Պարթեւ ի յազգէն Լուսաւորչէն որ յայտնեցին հետ
« Սրբոյն Մէսրոպ վրդապոն զՀայ գիրն եւ թարգմանե-
« ցին զամենայն հին եւ նոր կտակարանքն եւ զարտաքին
« զխմաստութիւնք . եւ զքերականութեան արվեստն . եւ
« զաստղաբաշխական եւ զերկրաչափական եւ զբժշկական եւ

« զւումկական եւ այլ բազում արվեստն ի եւ ի վերջին գա-
 « րուս որ նվազել էր հայկազուն ազգս . . . . .
 « . . . . .
 « . . . . .
 « . . . . .

« Կաթողիկոսութեան Տր. Սարգսին եւ եւ ի հայրապետու-
 « թեան. Տր Յովակիմայ արհի եպոսկոպոսին ի մայրաքաղաքն
 « ի Կոստանպոլնոյսոյլին ընդ հովանեաւ Արքայն Նիկողայոսի
 « սքանչելագործին. եւ ի թուականութիւնքն Հայոց Ջիօ ա-
 « մին ի մայիս ամսոյ Հռոմայեցոյ ի Զ աւրն. եւ թարգմա-
 « նեցաւ գիրքս ըւումկական ի տաճիկ լեզվէ ի Հայ լեզու.
 « ձեռամբ անպիտան եւ անխմատ ծառային Ա. յ. Ամիր-
 « տովլաթ. բժշկին. եւ որք կարգամք եւ կամ աւրինա-
 « կէք թողութիւն խնդրէք ծառայիս Ա. յ եւ Ա. ճ յիշէ ի միւ-
 « սանգամ գալուստն ամէն: Եւ սկիզբն գրոցն . . . »:

Հեղինակն թէպէտ վերոյիշեալ ձեւով սկսած է, բայց դա՛
 բուն գրքին սկիզբն չէ, այլ յառաջաբան մ'է. իսկ բուն
 գրքին սկիզբն այս է. « Եւ սկիզբն գրոցն յառաջն զճամ-
 « եաթն դրին. որ է ինքն ութ սէտ եւ ինքն կու ելանէ . . . »:
 զոր հեղինակն յառաջաբանին շարունակութիւն ըրած է, եւ
 այդպէս կը շարունակէ մինչեւ վերջն իւր գրքին բովանդա-
 կութեան համեմատ, ինչպէս որ վերեւ յիշեցինք:

Կ. Յ. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ (1)

ԱԼՎԱՅԻ ՕՍԲԱՐԸ⁽²⁾

(Քերթուած Լորս Պայրբնի)

ԾԱ. — « Մինչ հոս ամէն ոք ինքզինք Ալլանայ երջանիկ
 բախտը տօնելոյ ցնծութեան աղմկալից յախշտակութեան է
 տուած. ըսէ՛ ինձ, միթէ՛ դու ուրիշ որդի մ'եւս չունիս,
 միթէ՛ այդպէս չուտով մուցուելու էր քաջն Օսբար:

(1) Մեծ. Տ. Բժիշկ Պամմանէն Տիրառիթ նամակ մը ստացած ենք,
 զոր Հանդիսս վերջին երեսներուն մէջ պիտի հրատարակենք:

Ծ. Խ.

(2) Շարունակութիւն եւ վերջ:

ԾԲ. — « Աւա՛ղ, պատասխանեց հայրն չարաբանտիկ յար-
տօսը լուծուած. երբ Օսքար դղեկէս աներեւութացաւ, այս
սիրտս գրեթէ խորտակեցաւ :

ԾԳ. — « Երեք անգամ բոլորեց արեգն իւր տարեկան ըն-
թացք, յորմէ հետէ Օսքար իւր հօրմէն հեռու կը գտնուի :
Քաջին Օսքարայ մեզմէ վերցուելէն ի վեր Ալլան իմ միակ
յոյսս է մնացած :

ԾԴ. — « Քաջ է, կրկնեց վայրագ օտարականն, եւ իւր
աչք դժնեայ հայեացքներ կ'արձակէին. Օսքարայ բախտին
գիտակ լինելոյ հետաքրքիր պիտի լինիմ. թերեւս դեռ կ'ապ-
րի դիւցազնն :

ԾԵ. — « Ո՞ր գիտէ, թերեւս կրկին պիտի դար Օսքար եթէ
նորա սիրելիք իւր անունն հնչէին. թերեւս այդ քաջամարտիկ
երկտասարդն մոլորած է. Մայիս ամսոյ ուրախութեան
հուն (1) թերեւս պիտի կրնայ վառուիլ իւր համար :

ԾԶ. — Լեցնեմք բաժակն, եւ թողումք որ ծայր 'ի ծայր
ընթանայ ընդ սեղանն. ահա բարձրաձայն կը յայտնեմ, զայն
յարեւ Օսքարայ պիտի խմենք :

ԾԷ. — « Յօժար սրտիւ, ըսաւ ծերունին եւ իւր բաժակը
ցրեբան լեցուց. կը խմեմ ի յիշատակ որդւոյս որ չգիտեմ՝
մեռեալ է թէ կենդանի. երբէք իրեն պէս որդի մը պիտի չը
կարենամ գտնել »

ԾԸ. — « Քաջ է, ծերունի՛ դու. սակայն Ալլան ինչո՞ւ
բաժակն իւր դողդոջ ձեռաց մէջ բռնած կը կենայ : Ալլան,
եղբայրդ Օսքարայ, խմէ՛ ի յիշատակ մեռելոյն, եւ բաժակն
առաւել հաստատուն ձեռքով մը բռնէ : »

ԾԹ. — ՁԱլլանայ երես գեղազարդող կարմրութեան մա-
հաշունչ գեղնութիւն մը կը յաջորդէ. մահու սաստկասա-
սոյց քրտանց կայլակք նորա բոլոր մարմինը կ'ողողեն :

Կ. — Երեք անգամ բաժակն իւր չրթանցը կը մօտեցնէ,
երեք անգամ իւր չրթունք կը մերժեն զճաշակ գինւոյ որ ի
նմա, երեք անգամ իւր ականողիք օտարականին աչաց կը

(1) Սկոտլիոյ լեռնականք մայիս 1 ին պիտիքն (Beal-tain) Բահաղու
հուր կոչուած մեծ հրաշներ կը վառեն, որ կեղաց մի վաղընչական
սնապաշտութիւնն է :

հանդիպին եւ նոցա մէջ կ'ընթեռնուն զսրտամուծիւն եւ զսպառնալիս :

ԿԱ. — « Այդպէ՞ս կը մեծարէ Ալլան իւր եղբոր գործաւոր յիշատակն , ըստ օտարականը . եթէ այդ է բարեկամութեան արդասիրք , հոստա նոյն ինքն ս'իմն ինչպէս պիտի ճանչեմք : »

ԿԲ. — Ալլան այս ծանակիչ ձայնէն գրգռեալ , անգամ մը եւս վեր կը բարձրացնէ բաժակն : « Երանի՛ թէ Օսքար մեր մէջը լինէր , որպէս զի ինքն եւս մեր սոյն խորտնանաց մասնակցէր : » Զայս կ'ըսէ եւ զաղտնի զգացում մ'իւր ուրիշ կը սառեցունէ . բաժակն իւր ձեռքէն կը սահի կ'ինկնի :

ԿԳ. — Ինքն է , կը լսեմ իմ սպանչին ձայնը » որոտաց յանկարծահաս ուրուական մը . « Իմ սպանչին ձայնը » կը վանդեն արձագանգք դահլճին , եւ ամպրոպք կ'որոտան դղեկին վերայ :

ԿԴ. — Դամբարաց լոյսը կ'աղօտանայ . սպառնալիքն օտարաւորահար յաղուշ կը կրթին . անծանօթն աներեւոյթ կը լինի . կանաչ վերարկուով զգեստաւորեալ ահազատեսիլ ուրուական մը կը նշմարուի :

ԿԵ. — Իւր լոյն սուսերակամարէն ահարկու վաղակաւոր մ'է կախուած . իւր սաղաւարտին վրայ կը ծփի արջնաթոյր գարգամնակ մի . իւր հոլանեալ կուրծք տակաւին արիւնաբուղի վէրք մը կ'ընծայեն աչաց , իւր բիրք սառուցեալ են եւ անքթիթ :

ԿԶ. — Երեք անգամ կը ժպտի չարագոյժ գլմօք , եւ տապա կ'երթայ ծուներ կը դնէ առ ոտս Անկուսայ . երեք անգամ յօնքերը կը պոստէ դժնեայ հայեցա արձակելով առ Ալլան , որ դիտապաստ գետին փռուած է , եւ զոր կոչնականք օտարաւորով կը դիտէին :

ԿԷ. — Դղեկին դրանց փականաց չչիւնը կը լսուի . որոտումն երկնակամարին մէջ կը գոռայ , եւ ուրուականն յամպս ծրարեալ , մրրկին թեւոց վերայ չիք յաչաց կը լինի :

ԿԸ. — Իւրաքանչիւր ոք կը լքանէ սեղանն , խրախուճը կ'ընդհարին , եւ ոչք են այդ երկու մարդիկ որ դիտապաստ գետին են փռուած . Անկուսայ սիրտը բարախելէ զաղբած է , զայն ի կեանս վերակոչել կը ճգնին :

ԿԹ. — Այլ ի զուր փորձ կը փորձեն զԱլլանայ աչա ի լոյս բանալոյ, իւր օրեր համրուած են. բաւական ասրեցաւ. այլ եւս պիտի չյառնէ Ալլան:

Հ. — Օսքարայ գիտիլը լքեալ էր Կլէնդանարայ նսեմաստուեր եւմակայ մէջ. հոգմունք հասել էին գնորտ վարտոն քաջաթուխ, Ալլանայ փքինը նորա ծոցին մէջ դեռ հարստեալ կը մնար:

ՀԱ. — Ուսկից եկաւ այդ ահարկու օտարականն. ո՞վ էր. եւ ոչ ոք ՚ի մահկանացուաց կարող է զայն ըսել. բայց բոլոր հպատակք ճանչցան գծիւաղն. Օսքարայ ուրուականն էր այն:

ՀԲ. Փառասիրութիւնն Ալլանայ ձեռքերն սպառազնեւ էր: Դեռք նորա մարդասպան նետից թեւեր էին փոխ տուել. նախանձն իր քահիւ լուսաւորած էր զայն եւ իւր ժահրն անոր սիրտը ժայթքած:

ՀԳ. Ալլանայ նետն արագ կը սրանայ. Օսքար իւր բոլոր արեան հոսումը կը դիտէ. գլուխն յերկիր կը կորոնայ. մահուան ստուերք զինքը կը պատեն:

ՀԴ. — Մորայ գԱլլանայ սիրտը զեղծուցել էր. իւր ամբարտաւան գոռոզութիւն կըլընալվոնի դստեր հրապուրից տեղի էր տուել: Աւաղ, գեղեցկութեան ականադիք որ գտէր կը շնչեն, ինչո՞ւ համար արդեօք յառաւել սեաւ եղեռն կը գրդեն գոգի:

ՀԵ. — Կը տեսնէք զայդ գերեզման մենացեալ, որ քաջ պատերազմողի մ'աճիւնը կը կրէ, եւ որ ի բացուստ կը նըշմարուի յաղօտ նշոյլս երեկորնական վերջալուսոյ: Ալլանայ հարսանեկան անկողինն է այն:

ՀԶ. — Սոյն անիծեալ տեղւոյն քաջ քաջ ՚ի բացեայ կ'ամբառնայ շիրիմ պերճաշուք յամուր տպաստանի նշխարաց նորա քաջանուն ազգատոհմին: Պերճափառ տոհմին գրօշք չը տնկուեցան Ալլանայ գերեզմանին վերայ. նորա եղբոր սրեամբ չաղախեալ էին անոնք:

ՀԷ. — Ո՞ր վաղեմի երգիչ, ո՞ր ալեգարդ քերթող, պիտի երգէ իւր տաւղին վերայ զմեծամեծ արութիւնս Ալլանայ. տաւղին երգեր փառաց գեղայօրէն սլաղներն են. այլ ո՞վ պիտի համարձակէր հռչակել մարդասպան մը:

ՀԸ. — Բնաւ մէկը չդպչի լարից լուռ տաւղին. բնաւ եւ

ոչ մի երգիչ չհամարձակի եղբայրասպան պատերազմողի մը
դրուածիք յօրինելոյ . խղճի խայթք պիտի կթուցանեն նորա
ցուրտ ձեռքեր . եւ իւր տաւիլ ողբադին ձայներ եւեթ
պիտի հնչէ :

ՀԹ. — Եւ ոչ մի քնար, եւ ոչ մի երգ փառաց, պիտի չը
տան վանգել օգոյ զիւր անուն : Արձագանգք առ շիրմաւ
նորա կը կրկնեն օրհասական մօր մ'անէծքներն, եւ իւր եղ-
բօր մահուան հառաչանքն (1) :

ԹԱԴԼՈՍ ԿԵԶԻՒՐԵԱՆ

ԲՈՑՔ ԱՐԵԳԱԿԱՆ (2)

Բայց ինչ են դեռ այս 5-600 հազար հազարամէդր բարձ-
րութեամբ բոցք առաջի չքեղութեան արեգակնային քաղիւն
որ կը պատէ ցանկ ճաճանչադեղ աստղն լուսաւոր մեծապայ-
ծառ պսակաւ եւ կ'արձակէ ճառագայթներ մինչեւ Արեգա-
կան տրամագծէն աւելի մեծ բարձրութիւններ : Որպիսի՞ ճա-
ռագայթմունք, որպիսի՞ վեհութիւն : Հարկ է նշանակել աստ
թէ Պ. Հըկկինս կարող եղաւ վերջերս լուսանկարել այո
խորհրդաւոր պսակն ցերեկ ժամանակ . բայց այլ մօտաւոր
յօդուածի մի թողումք այս կարեւոր խնդրոյ ուսումնասիրու-
թիւնն :

Կարեւոր, արդարեւ, որպէս ամենայն ինչ որ յարաբերու-
թիւն ունի կենաց հետ : «Իրաց այժմու կարգն, կը գրէ Եունկ,
սահմանեալ կը թուի՝ սպազային որպէս անցելոյն մէջ՝ վերջ-
նական աղետից որ ծածկուած են ցարդ անթափանցելի ամ-
պովք» : Առաւել քան զամենայն հետաքրքրական են մեզ հա-
մար արեգակնային ջերմութեան եւ բոցերուն տեւականու-
թեան խնդիրներն : Ստոյգ է թէ այս բարեխառնութիւնն

(1) Սոյն քերթուածոյն նիւթ եղող աղէքը ազդեցան ի սիրտ մասենագրին
ժերոնիմոյի եւ Լորէնցոյի պատմութենէն որ է յառաջին հասոր Հայն կամ
Կախարդն մսկազրեալ զրոցն Շիլլէրի : Սոյնն կը յիշեցնէ նաեւ Մագպէտին
մի տեսարանն :

(2) Շարունակութիւն Տե'ս Ապրիլ ամսանորթի :

այնչափ բարձր է զի չէ հնար արտադրել զայն մեր տարրաբանական բողաղրութեամբք. տարերք անջատեալ են անդ մինչ այնչափ ջերմագին հուր մ'է այն որ ոչ եւս կ'այրէ : Զերմաջափական հաշիւն է հաւանականապէս 10,000^o. բարեխառնութեան այս աստիճանէն ելնող մի էակ՝ եթէ սպիտակ ջերմութեան աստիճանաւ ջեռուցեալ երկաթեայ տախտակի կամ հալած երկաթի ծորանայ լճակի մի վերայ տարածուէր, ձեռն վերայ տարածուած պիտի զգայր զինքն : Ոսպնատակւոյ մի վտարանին վերայ կեդրոնացեալ արեգակնային ճառագայթք վայրկենապէս կը հալեցնեն Բլաթինն, կան եւ նոյն իսկ ագամանդն. արդ, այս կերպիւ արտադրեալ ջերմութիւնն անչուչո չէ կարող գերազանցել սկզբնական ջերմութիւնն, ըստ որում ոսպնակւոյ ազդեցութիւնն զօրութեամբ միայն կը մերձեցնէ առարկայն դէպ Սրեգակն, դէպ յայնպիսի հեռավորութիւն՝ յորմէ Սրեգակն սկաւառակըն պիտի երեւէր հաւասար այն մեծութեան զոր կարելի է տեսնել ոսպնատակւոյ նոյն իսկ վառարանէն : Մինչեւ ցարդ չինուած ամենադժուոր ոսպնատակին այսպէս զօրութեամբ կը փոխադրէ մի առարկայ որ իւր վառարանին մէջ լինի՝ մինչեւ 400,000 հազարամէդր կամ հարիւր հազար փարսախ հեռի Սրեգակն սկաւառակէն : Աստի ճշդութեամբ կը հետեւի՝ թէ Սրեգակն միայն լուսնոյ հեռավորութեան չափ եթէ մերձենայր մեզ, բոլոր Երկիր մերդրամամէ գնդակի նման պիտի հալէր եւ պիտի չոգիանայր մեծաւ մոտամբ :

Պ. Լանկլէյ խիստ կարեւոր ուսումնասիրութիւն մ'ըրած է արեգակնային լուսոյ զօրութեան վերայ՝ համեմատելով զայն հալած մետաղի լուսոյն հետ Պէսքմէրի վերածչին (conver-tisseur) մէջ : Այս մետաղական լուսոյ փայլն այնչափ սաստիկ է, մինչ զի հալած երկաթի ծորանքն որ անդ թափուի բողաղրութիւն մի կազմելու համար՝ բաղդատաբար թուխ դոյլադոյն կը թուի, որպէս սեաւ իռհուէն սպիտակափայլ ամանի մէջ : Բաղդատութեան գործն այնպէս իմն ըրաւ դիտմամբ՝ զի ամէն առաւելութիւնք տրուեցան հրաշկ երկաթին, եւ երբեք ի հաշիւ չառնուեցաւ հնոցին ծխալից օդոյն մէջ լուսոյ կրած նուազումն : Արդ, այս ամէն կորստներու հաւառակ, լուսաչափական գործին ցոյց կուտայ թէ արեգակ-

նային լոյսն տակաւին 5,500 անգամ աւելի փայլուն էր քան թէ այն հրաբորբոք մետաղի շողն:

Մեծ երջանկութիւն է մեզ համար զի տուընջեան աստղն այնքան հեռի է ի մէնջ, շատ հեռի արդարեւ: Իւր հեռաւորութիւնն է 148,000,000, հազարամէդր: Մեր ջղաց երկայնութեան վերայ տալաւորութիւնը կ'ընթանան երկվայրկենի մէջ 30 մէդր արագութեամբ: Եթէ կարելի լինէր երեւակայել մի մանուկ այնչափ երկայնարագուն՝ մինչ զի կարող լինէր իւր ձեռքն հպեցնել Արեգական եւ այրել, մանուկն երբեք չպիտի զգայր այրիւն. ջղային տալաւորութիւնն՝ մանկան ձեռքէն մինչեւ ուղեղն երթալու համար՝ 150 տարւոյ ժամանակի կը կարօտէր. մանուկն պիտի ծերանայր եւ մեռանէր շատ յառաջ քան ցաւոյն հաղարդուիլն բազկին ծայրէն մինչ ուղեղն:

Ո՞վ կարող է երեւակայել, ո՞վ կարող է ըմբռնել այս երկնային հրոյ տապն, որ բաւական զօրաւոր է եռացնելու համար ի միում ժամու երկու եռիկիոն ինն հարիւր երկիկիոն հազարամէդր խորանարդ քանակութեամբ ջուրն սառուցական աստիճանի մէջ, բաւական առատ դեռ տասն միլիոն տարի մշտապէս այրելու համար. . . : Եթէ հնար լինէր մերձենալ ի նա՝ առանց շոգիանալու հրաշէկ երկաթի վերայ անկեալ ջրոյ կաթիլի նման, առանց կուրանալու այն դժոխային փայլմանէն, պիտի տեսնէինք՝ պակուցեալ ի ցնորից՝ ովկիան մի անեղր լուսապայծառ, ովկիան բոցերու, ոյր ամբոխեալ ալիք հաւատար են դրեթէ Երկրի տրամագծին բարձրութեան, եւ որոյ ծոցոյն մէջ եւ վերայ, որոտման հրացայտ պայթմանց մէջէն, փոթորիկք եւ կայծակունք կը բարձրանան, կը սլանան, կը թօթափին, կը շողան, կը փշրին կատաղաբար, կը պատառին եւ կը նորոգուին. մեր մալորակին չափ եւ աւելի մեծամեծ հրեղէն լերինք, արձակեալք դէպ յերկինս անտեսանելի Տիտանաց հրէշային ձեռք, կը բացուին հրաբորբոք մթնոլորտին մէջ լուսեղէն ամպովք, կը տարածուին կամ կը թափին հրային անձրեւով ովկիանին վերայ որ կ'այրի հանապաղ: Լուսաստիւռ անհուն ճառագայթք կ'երթան ի բաց, միլիոնաւոր հազարամէդր հեռի, զանազան ուղղութեամբք՝ արձակելով փարոսաց նման փայլուն լոյս մի մրրկայոյզ օ-

դերեւոյթներով լի միջոցին մէջ: Մեծաքանն էրեւոյթք, յորս ջերմութիւն, լոյս, ելեքտրականութիւն, մագնիսականութիւն ի միասին կը գործեն այնպէս իմն ահաւոր ազդուութեամբ՝ մինչ զի մեր ամենուժգին ուրականք, մեր հրաբուղիք եւ որոտմունք ոչ այլ ինչ են առ նոքօք բայց միայն անըջական անգաւոր ժողովք մանկան ուրուք որ կը նիրհէ:

Եւ ի՞նչպէս կարելի է ըմբռնել, ի վերայ այս ամենայն հսկայական զօրութեանց, մագնիսական հակահարուածն զոր կը զգամք աստի, երեսուն եւ եօթն միլիոն փարսախ հեռաւորութենէ: Սակայն եւ այնպէս այս խորհրդաւոր կապակցութիւնն ոչ եւս հակառակելի է այսօր (թէպէտ Պ. Ֆէյ դեռ կը մերժէ ընդունիլ): Երկար ժամանակէ ի վեր բնութիւնն կը հրաւիրէր զգիտողս լրջօրէն նկատել զայն, եւ այժմ բազմաթիւ կարեւոր զննութիւնք լիովին ապացուցած են հաղորդակցութիւնն որ կայ ընդ մէջ արեգակնային բծից եւ երկրային մագնիսականութեան:

Որպէս զխորդ եւ լցէ, Արեգական փիւսկեան կազմութիւնըն կարի հետաքրքրական եւ յոյժ կարեւոր աւարկայ մ'է ուսումնասիրութեան, արժանի մեր ուշադրութեան, եւ ամէն միտք որ բնութեան դործոց հետաքրքիր կը լինի՝ չկարէ չազդուիլ յայդ մեծութեանց եւ չհրապուրուիլ յայդպիսի խնդրոց, որոց ուսումնասիրութեամբ կը կրկնապատկի մեզ համար ասպրեւլ հաճոյքն:

Ի. Ֆլամարիոն

Թարգմանեաց—ԼԵՒՈՆ

ՏԱՐՈՒՆԱԿԱՆՈԹԻՒՆ

Բ

Տարուին Լամաքի Տեսակաց ձեւափոխութեան գաղափարն կը բաժնէ, եւ նորա նման անկարելիութիւններ կը ցուցնէ տեսական եւ նոցա ցեղերուն պանազանութեան նկատմամբ. վաղեմի կենդանաբաններն տարբեր տեսակէ կանուանէին երկու կենդանիներ որոց զուգաւորութիւնն արդիւնք չ'էր

ունենար եւ կամ թէ արդիւնքն չեղոք ըլլալով արտադրելու կարող չ'էր ըլլար. այս դրութիւն այժմ ընդունուած չէ: Զի չափ մը գաղտնիարներ հակառակն կը ցուցնեն, այսինքն երկու տարբեր տեսակի կենդանիներ իրարու հետ զուգաւորելով երրորդի մը ծնունդ կուտան, որք իրենց մէջ միշտ կարգաստւորին. բայց միշտ զուգաւորող կենդանեաց կադմութիւնն իրարու խիստ մօտ են եւ որչափ հեռի ըլլան այնչափ դժուարութիւնն կաւելնայ եւ որչափ իրարու նման ըլլան այնչափ դիւրին կըլլայ, արդ՝ տեւիլի արդիւնաւոր ըլլալու է մի եւ նոյն տեսակի երկու տարբեր տեսակներու համար, բայց որոշ սահման մը չկայ ցեղերն եւ տեսակներն իրարմէ զանազանող:

Շունի տեսակ անուանածնիս այնչափ տարբեր ցեղեր կը պարունակէ որոց ոմանք խոշոր, գրեթէ իշու մը կը հաւասարին, իսկ ուրիշներ այնչափ փոքր որ հազիւ կատուի ծագի մեծութիւնն ունին. մինչդեռ կան միջակ որք աւելի գայլի կը նմանին քան թէ այն խոշոր կամ ամենափոքր շներուն եւ աւելի դիւրութեամբ գայլի հետ կը զուգաւորին քան թէ իրենց տեսակի ծայրայեղներու որոց կադմութիւնն իւր չափերով չափ հեռի է:

Հոս կը տեսնուի ուրեմն թէ տեսակաց եւ ցեղերու տըրուած զանազանութեան սահմանն բոլորովին կանհտանայ, եւ արդարացի էր լամառք, երբ կ'ըսէր թէ «Տեսակի մը ցեղի փոփոխութիւններն տեւելալով այնչափ պիտի հեռանայ որ մենք ուրիշ կենդանի մը պիտի անուանեմք». եթէ ներուի ինձ, պիտի հարցունեմ թէ մի գուցէ չունի մը տեսակն զանազան պարագայներու մէջ ձեւափոխելով այնպիսի տարբեր ցեղ մը կազմած է որ զայն տարբեր տեսակ մը նկատելով գայլ անուանած եմք:

Այս ըսածս լաւ կերպով կը համառօտէ Տարուին ըսելով. «Ուրեմն խիստ տարբերող ցեղ մը նոր ծնունդ աւելող տեսակ մը կրնամք համարել»:

Եթէ Տարուին լամառքի տեսութեան վրայ բան մ'ալ աւելցուց, այն ալ քննութեան ընտրողականութեան օրէնքն էր զոր պիտի ջանամ պարզել աստ:

Տարուին դիտելով որ մարդիկ որ եւ է մէկ տեսակէ մը ի-

րենց քմաց համեմատ ցեղեր կարտագրեն, հարցուց թէ արդեօք բնութիւնն ալ մի եւ նոյն կրնայ ընել:

Քննեմք մարդոց գործածն՝ զոր ւսնեստական կամ մարդկային ընտրողականութիւն կրնամք անուանել:

Պարտիզականութեան եւ երկրագործութեան մէջ արհեստական ընտրողականութիւնն շատ ընդհանրացած է. երբ տեսնուի որ բոյսի մը մէկ տեսակն կամ մի քանի ցեղն գերազանց յատկութիւններ կը ցուցնէ, որպէս ցորեն մը, որոյ հասկն քիչ մը խոշոր ըլլալով հատերն ընտիր են, մեծ խնամով կը հաւաքին այդ հատերն եւ մասնաւոր խնամք կը մշակին, սորա արդիւնքն եզոյզ հատերու ընտիրներն կրկին կառնուն, զայն եւս խնամք կը մշակեն, եւ այսպէս շարունակաբար 5-10-20 տարիներ: Այսպէսով նախ ցեղեր կ'ստանան եւ ապա, նամանաւանդ պարտիզականութեան մէջ այնպիսի ցեղեր զոր նոյն իսկ բուսութիւններ տարբեր եւ դրացի տեսակներ կանուանեն:

Այսպէս գոյացած են գրեթէ ամէն բուսոց զանազան ցեղերն. կան բոյսեր որք հարկւրաւոր ցեղեր ունին, որպէս խնձորն, տանձն, կաղամբն, ցորեանն եւայլն. կան ցորենազգիներ, որք գարիի եւ ցորենի յատկութիւններն ունին միանգամայն այսինքն միջանկեալ տեսակներ են: Երբեմն երկու տարբեր բոյսեր իրարու հետ արգասաւորելով միջանկեալ բոյսերու տեսակներ կուսենան, որք մերթ իրարու հետ շարունակաբար կարտագրուին:

Այս արհեստական ընտրողականութեամբ ոչ նուազ ազդեւել կենդանեաց համար, երբ տեսնամք ձի մը որ, զորօրինակ արագութեան համար նշանաւոր է, զայն իրեն նմանի մը հետ զուգաւորելով, արդիւնքն կը ժառանգէ իւր այդ յատկութիւն. նորա մեծ խնամք տանելով եւ վարժութիւններ ընել տալով աւելի կը գերազանցեմք, եւ կարգասաւորեմք իւր քրոջ կամ մօր հետ, որոյ ընտիր լինելուն ծանօթեմք, եւ այսպէս շարունակաբար արդիւնքներու յատկութիւններն աւելցունելով եւ ըստ ժառանգականութեան օրինաց իրենց յաջորդներուն թողլով 5-10 պորտ վերջ խիստ տարբեր եւ գերազանց ցեղեր պիտի ստանամք. այս ընտրողական զուգաւորութեամբ յառաջ եկած են Անգղիական եւ Արաբական ձիերն:

Միեւնոյն բանն գործադրելով յառաջ եկած է Անգղիոյ Տիւռնամի եղի ցեղն խիստ նշանաւոր իւր գերութեամբ՝ որք միշտ 1000 օխտ կը կշռուին, եւ Հօլանտայի կաթնօտ կովերն որք օրն մինչ 50 լիտր կաթ կուտան:

Վերջապէս կենդանիք եւ բոյսք մարդոց ձեռքի մէջ խմոր մ'են զոր մենք կրնամք փոխել եւ նորանոր ցեղեր արտադրել ըստ մեր պահանջմանց, որոյ համար Անգղիացի ազաւնաբան մը կ'ըսէ « երեք տարիէն կրնամ արտադրել ինչ ձեւ փետուր որ կ'ուզէք, բայց վեց տարի պէտք է տարբեր զըլուխ մը եւ կուտց ստանալու համար »:

Բնութիւնն թէպէտ նուաղ արագաբար բայց աւելի հզօր միջոցներով կարտադրէ այս ամէն ձեւափոխութիւններն ընարդականութեամբ, զոր բնական ընտրողականութիւն կանուանմք. այս օրէնքն է Տարուինի ճշմարիտ եւ արժանաւոր բարդումն:

Բնական ընարդութիւնն կենաց պատեւազմի մի արդիւնքն է. արդարեւ ամէն զոյ կենդանիներ մի շարունակական պատերազմի մէջ կը գտնուին, զի կենդանեաց տեսակներն երկրաջափական յառաջատուութեամբ կաճին, այսինքն

2: 4: 8: 16: 52: 64 եւայլն

Իսկ սնունդներն ըստ թուարանական յառաջատուութեան

2. 4. 6. 8. 10. 12 եւայլն

Որովհետեւ իրարմով կադրին, չիք կենդանի մը որոյ աշխարհի մէջ բռնած զիրքին եւ առած սնունդին ուրիշ հազարաւոր տեսակներ եւս պէտք չունենան: Այսպէս մի շարունակական պատերազմ կայ. կենդանւոյ մը ծնունդ առնելէն ի վեր կենաց պատերազմն կ'սկսի նորա համար, զի քանի որ կենդանիք աւելի կաճին քան իրենց սնունդն ուրեմն իրենց սննդեան համար շարունակաբար պիտի կուտին եւ պատերազմին:

Օրինակի համար փիղն որ ամէնէն քիչ արտադրող կենդանիներէն մին է որ արգասաւորելէն երկու տարի վերջ կը ծնի միայն, եթէ երբէք զոյգ մը փիղի արդիւնքներն կենաց պատերազմի զոհ չերթալով ապրէին, 750 տարիէն 19 միլիօնի պիտի հասնէր այդ երկուքէն ծնողներու թիւն. հասցաւինչ պիտի ըլլային ձուկերն որոց մի քանին 2—3 միլիօն ձու

կածէ. Սմէն ասորոյ մարմին իւր ծնունդէն կսկսի պատե-
րազմիլ խել մը թշնամի պարագայից դէմ. կեանքն նորա հա-
մար մի շարունակական պատերազմ է, եթէ ինքզինք պաշտ-
պանելու յարմար գէնքեր չունի եւ աննպաստ պարագանե-
րու մէջ կը գտնուի եւ կը յաղթուի. առանձնաշնորհեալներն
միայն կը յաղթեն, իսկ մեծագոյն մասն կը կորսուին, յաղ-
թողներն իրենց առանձնաշնորհեալ յատկութիւններն իրենց
յաջորդաց ժառանգ կը թողուն, նոքա ալ պատերազմելով ի-
րենց զօրեղներն միայն կը մնան եւ այսպէս շարունակաբար
մի բնական ընտրողականութիւն կատարուելով կենդանիք
երթալով կը կատարեալագործուին որպէս մարդիք կրնէին,
արհեստական կերպով կենդանեաց եւ բուսոց համար:

Կենաց պատերազմի մէջ կենդանեաց թշնամիներն եւ բնա-
կան ընտրողութեան արտադրողներն թուեմք:

Կլիման. — Ծայրայեղ ցուրտեր երբեմն թռչնոց ⁵/₆ ն սա-
ռեցուցած են եւ ասորած ¹/₆ ն միայն անոնք էին որք իրենց
փետուրի հաստութեամբ եւ իրենց տոկունութեամբ կարո-
ղացած են դիմադրել եւ ասորիլ, հետեւաբար բնութիւնն
նոցա մենէ աւելի ընտիր յատկութիւն ունեցողներն ընտրեց
որք իրենց յաջորդաց պիտի տան այդ յատկութիւն. ուրիշ
առիթի մը մի եւ նոյն բանն պատահելով այս ընտրեալներն
կրկին պիտի ընտրուին եւ ի մի բան բնութիւնն մարդէն տ-
ւելի զօրաւոր միջոցներով աւելի դիմացկուն ցեղեր պիտի
արտադրէ որ վերջն կարելի է տեսակներու վերածուին:

Ցուրտն կը գրգռէ զգայականութեան եւ արեան ներա-
փողական շրջապայութեան մակերեւոյթի արիւնն եւ ջեր-
մութիւնն կաւելցունէ, մկանսնց շարժումն կարագացնէ, ա-
խորժակը կը բանայ, մարսողութիւնն կաւելցունէ, աւելի
սննդարար մարմիններ կը պահանջէ, մարմինն կ'ընդլայնէ,
կը ծաւալէ եւ արիւնային կրնէ կենդանին:

Ձերմորիւն. — Ձերմութեամբ ծաւալեալ օդն իւրաքան-
չիւր շնչառութեան քիչ քանակութեամբ թթուածին կը մա-
տակարարէ, նուալ քանակութեամբ սննդեան այրում կար-
տադրէ, որով լեարդն պարտի աւելի մեծ քանակութեամբ
լեղի արտադրել, որպէս զի չը մարտնտած մասն դուրս ար-
տաքօէ, որով լեարդն կը կենայ եւ կենդանին մաղձային
կըլլայ, որպէս են տաք երկրի բնակիչներն:

Եւրոպացի մը որ այրեցեալ գօտույ մէջ կը գաղթէ, ստիպեալ է այն երկրի սովորութիւնները ընդունիլ. աւելի խոտեղէններով սնանիլ քան թէ մսային եւ ճարպային մարմիններով բամպակեղէն հագուստներ գործածել եւլն. իւր դործարաններն ըստ այնմ կը ձեւափոխուին, ձեւափոխութիւններ որք ժառանգութեամբ իրենց յաջորդներուն կը թողուն եւ այսպէս շարունակաբար կունենան վերջապէս այս երկրի եւ կլիմայի յատուկ յատկութիւններ. կամ տոկալու է այս ամէն ձեւափոխութեանց եւ կամ մեռնելու:

Սնունդ. — Եւ որովհետեւ կենդանիք երկրաչափական յառաջատուութեամբ կաճին, իսկ սնունդներն թուաքանական յառաջատուութեամբ, հարկ է որ շտաբեր անհետանան եւ միայն անոնք մնան որ իրենց ֆիզիքական յատկութեամբն նօթութեան աւելի կը դիմանան եւ կամ ուրեւրու համար աւելի ճարպիկ են: Մեր երկրի մեղուն Ովկիտիա տանելով քիչ ժամանակէն կանհետանայ երկրին փոքրիկներն զմերիններն աւելի զօրաւոր ըլլալով իրենք կը խլէին նոցա սնունդն:

Հին դարուց մէջ միայն մուկի փոքրիկ տեսակն կար, սեւ մուկն նոցա մեծամասնութիւնն բճացունելով նոցա յաջորդեց եւ կորելի է որ առաջինն բոլորովին պիտի անհետացնէր եթէ նա իւր փոքրութեամբն աճողութիւնն աւելի մեծ չըլլար. Հնդկաստանէն եւ Պարսկոստանէն եկած շիկամուկն 1730 ին Սնգլիոյ մէջ, 1750 ին Գաղղիոյ մէջ յաղթեց սեւ մուկն եւ գրեթէ նորա տեղն բռնեց զի աւելի զօրաւոր էր եւ աւելի կաճէր եւ այսպէս այժմ խիստ քիչ կը գտնուին առաջին տեսակէն: Ինչպէս կը տեսնամք մի եւ նայն տեսակի կենդանեաց համար սլաոտերազմն աւելի մեծ է եւ արիւնալի քան տարբեր տեսակներու համար որովհետեւ մի եւ նոյն տեսակներն մի եւ նոյն պէտքերն ունին:

Գայլ մը որ ուրիշ կենդանիներով կը սնանի որոց ոմանք ուժով, ուրիշներ ճարտարութեամբ եւ ուրիշներ խորամանկութեամբ կորոսայ: Ենթադրեմք թէ որ եւ է մի պատճառաւ գայլարնակ գաւառի ամէն կենդանիներ անհետանալով միայն ելածեամն մնայ, այն ատեն գայլերու մէջէն անոնք միայն պիտի ապրին որք իրենց արագընթացութեամբ պիտի կարողանան եղածեամ ծերերու ետեւէն հասնիլ եւ իրենց

ապրուստն ճարել. ասով սոցա ճարտարներն միայն ապրելով իրենց յաջորդաց պիտի ձգեն իրր ժառանգութիւն այս յատկութիւնն, որք յատուկ ցեղ մը պիտի կազմեն:

Իսկ եթէ ընդհակառակն ամէն որաի կենդանիներ անհետանալով միայն հուժկու կենդանի մը մնար, այն ատեն ընդհակառակն աւելի ուժեղ գայլերն միայն պիտի կրնային ապրիլ. այս ենթադրութիւններն երկար ժամանակաց հետէ գործնականաբար կը տեսնուի Միացեալ-Նահանգաց Նոր-Եօրքի դաւառի լեռանց վրայ, ուր երկու ցեղ գայլ կար մին երկար եւ բարակ սրարչաւ՝ նման մեր քերձէներու (թազի), որք ելածեամբն կորսան, իսկ միւսն խոշոր որք հուժկուներն կը մնաւաւեն:

Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

Հ Ն Ա Խ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Զ Մ Ի Ի Ռ Ն Ա

Գ

Դարեհի՜ ֆսերքսեսի ահարկու արչաւանաց ատեն՝ Զմիւռնա դեռ աւերակ վիճակի մէջ, Զմիւռնացիք գիւղաբնակ էին. մինչեւ որ Մեծն Աղէքսանդր Պարսից զԱթէնքն այրելու եւ զԱրեւմուտքն աւերելուն վրէժն՝ Արեւելքէն առնելու կանխամտածմամբ՝ Եւրոպայէն Ասիա անցաւ, եւ վերականգնեց Զմիւռնա քաղաքն՝ իբրեւ քոյր կամ եղբայր ծովային Ալէքսանդրիաին: Ժողովեց Զմիւռնացիներն գիւղերէն եւ ՚ի քաղաք անդր հաւաքեց: Զմիւռնա քաղաքն երկրորդ անգամ Փափօս լեռին վերայ, հին Զմիւռնաէն գրեթէ երեք քառորդ ժամ հեռի: Հին Զմիւռնան Մէլէս գետին մօտ՝ ծովուն եզերքը՝ Խօլեան ծովախորշին մէջ, որ այսօր գաղինաժ (տարաղաճից) խժածայն անունով կ'իջուին եւ ահա ինչպէս եւ Ստրաբոն եւ Հոմեր իսկ կ'որոշեն՝ հին Զմիւռնան կ'աւարածուէր մինչեւ ի գետափունս Տիանոսի բաղանեաց, զոր թրքե-

ընն այժմ կ'իղչեն չալխա—բռնաւոր(1) : Սոյն Տիանայի Բազանիք կամ չալխա—բռնաւոր կոչուածն ոմանք կ'համարին Մէլէս գետն , ոյր վերայ՝ ցարդ տեղն յայտնի քարայրի մը մէջ՝ երբեմն բնակած լինի Հոմերոս : Եւ ասոր համար է որ զՀոմերոս երբեմն Մէլէսածին կանուանին : Հաստատելու համար թէ՛ չալխաբռնաւորն է հին Մէլէսն՝ մեր Զմիւռնադէտն յառաջ կը բերէ սոյն խօսքն զոր ըսած է Պատգամն Զմիւռնացոյ անցնիլ Մէլէս գետն եւ գալ դէպ ի Փակոս լեռն՝ (ոյր վերայ շինուած է այժմեան Զմիւռնան) շինելու համար իրենց նոր քաղաքն . «Նոքա որ քնակելոցն են ի Փակոս , հանդեպ նուիրակնին Մեղեսայ , շիցին արք երիցս եւ քանիցս երջանիկի : Ինչ որ լինի հին Զմիւռնայի տեղոյն վերայ կորուած դատաստանք սա ճշմարիտ է թէ՛ , այս քաղաքն իր հիմնարկով եղէն յարդ գրեթէ մօտ երեք հազար տարւոյ գոյութիւն ունի : Այլքստնդրի մահէն յետոյ՝ Զմիւռնան եղեւ մայրաքաղաք Յոնիոյ եւ Աթոսանիսա Անտիգոնոսի որ փաքուն Ասիոյ ընդհանուր կռուավարիչն եղած էր : Հում Յունաստանի թագաւորութիւնն ալ կ'ընկէն յետոյ՝ Զմիւռնան

(1) Ոմանք զայն կ'սրբագրեն Հալքա—բռնաւոր (աղբիւր—օղակի) կոչելով : Բայց նշանաւոր արեւելագէտ մը՝ Թարգման Հիւսաստանի ի Զմիւռնա հանգուցեալ Պ. Նասիի Մալուֆ՝ Թուրք պաշտօնագրոյ մը մէջ կարդացեր է նաղք—բռնաւոր (աղբիւր հասարակաց) : Սոյն ստուգաբանութիւն որքան ճիշդ լինի կամ համարուի առաջինն ալ հիմէ զուրկ չէ : Կայ Զմիւռնայի մէջ հին աւանդութիւն մի՝ որոյ համաձայն՝ այս քաղաք կորսուած է Տիանայի Աղբիւրէն բղխած ջրէն : Այս աւանդութեան նայելով՝ կրկին Զմիւռնա քաղաքն՝ ուրիշ անգամ՝ նոյն աղբեր ջրին յորդմամբ պիտի կորսուի : Ծերունիներ պատմած են՝ ինչպէս կ'ըսէ մեր ուսումնասիրած եւ հետեւած մասնին հեղինակներէն մին . մոգ մը կամ վհուկ մը՝ (միշտ ըստ աւանդութեան) ողողումն արգիլել է՝ դնելով Տիանայի աղբեր վրայ երկամեայ դուռ մը՝ զոր փակած է օղակով մը . եւ թէ Տիանայի լինն ու ջրանցքն կազմուած են , դրան ճեղքէն հոսած ջրովն : Այս մասին կ'համաձայնի նաեւ Հաճի—գալֆայ անուն Թուրք աշխարհագրի մը պատմածն ալ . «Զմիւռնայի բով , կ'ըսէ , կայ սեղ մը զոր աղբիւր կ'իղչեն , գեղեցիկ եւ զմայելի վայր մի է : Կամարէ մը կ'ըլլի յորդառաս ջուր որ լին մը կ'գոսցնէ : Թէոր մտնեն այն քարայրին մէջ՝ ուսի աղբիւրն կ'հոսի , փակեալ դրան պէս քան մը կ'գտնեն հոն խորունկին մէջ , ու սեղոյ մարդիկ կ'ըսեն թէ՛ զանձն պահած են հմայութեամբ . բայց ամեն անոնքն որ հոն մտնել ուզ են կ'մեռնին Թունաւոր եւ ջերմաշունչ հովէ մը :

զարդարուած եւ պատուաւորուած էր Հռոմայեցի ամեն
 փառապանծ կայսրներէն, այնպէս որ կ'ենթադրէին եւ կը
 կոչէին Զմիւռնան տիեզերքին ամենէն աւելի հռչակաւոր քա-
 ղաքն: Եթէ հաւատ ընծայենք Փիլոսոփաոսին (ի կեանս ի-
 ստաւոց մասեկին մեջ) սոյն քաղաքն՝ այն աստիճան գերա-
 զանց մեծութեան ծայրն հասած էր, որ եւ ոչ մին այժմեան
 եւրոպայի ամենէն աւելի հռչակաւոր քաղաքներէն՝ կրնար ի
 կշիռ դալ նմա ու բաղդատուիլ: Զմիւռնացոյ Վաճառակա-
 նութիւնը, Գիւտութիւններն եւ Արհեստի հասարակաց եւ
 մասնաւորաց շէնքերն, Քաղաքակրթութիւնն ու Մարդասի-
 րութիւնը մարդկային կատարելութեան գերածայրեալ աս-
 տիճանի մը հասած էր: Տաճարներ, ամէն տեսակ ուսմանց
 եւ մասնաւորապէս Դպրոցներ, Բաղանիքներ, Օթեւաններ,
 կամարակապ մեծ Սրահներ, քարայտակ փողոցներ, հիւանդի
 բաժանմունք Թաղերու, Թատրոններ, մարզարաններ (ժիմ-
 նադք), Թանգարաններ, Զմիւռնաի բոլոր սոյն գեղեցիկ զար-
 դեր կատարելութեան եւ գեղեցկութեան սկզբնատեղին
 հասած էին: Ասոր համար էր՝ որ անաչառ եւ խտտադատն
 Սարաբոն՝ ինքն իսկ՝ ստիպուած է՝ երբ Զմիւռնա տեսած է
 քոյր քաղաքաց գեղեցկագոյնն (քալիստի դժն բասօն) ճանչել
 եւ կոչել զայն: Աղբիւնոս կայսեր ատեն՝ դեռ ամեն ազգէ
 մանուկ եւ երիտասարդ, դուռդագուռդ կը դիմէին կղզի-
 ներէն եւ ցամաք երկրէն, դաստիարակուելու, կրթուելու
 համար Զմիւռնաի վարժարանաց մէջ: Եւ ասոր համար է որ
 Ֆիլոսոփաոս՝ ի կեանս իստաւոց զրքին մէջ կ'իւջէ Զմիւռ-
 նան՝ Անսառ զիսնոց, Մուսայարան Յոնիոյ, եւ ապաստանա-
 րան Շհորհաց եւ Մուսայից: Այսօր նոյն իսկ Օքսֆորտի Թան-
 գարանին մէջ գտնուած Զմիւռնական հնախօս մեհալներուն
 եւ ուրիշ յիշատակարանաց գննութիւն կապացուցանեն պայ-
 ծառապէս թէ՛ Զմիւռնան միշտ Հռոմէական կայսերաց կող-
 մանէ՝ իբրեւ տաւանձնաշնորհեալ գաւառ մը նկատուած եւ
 պատուած է իւր ազնուականութեան եւ իմաստութեան հա-
 մար, եւ դեռ մինչեւ Քոնստանտին կայսերաց օրովն իսկ՝
 Զմիւռնա ոչ միայն Ասիոյ՝ այլ բոլոր կայսրութեան մէջ՝ Կ.
 Պօլսէն յետոյ՝ երկրորդ քաղաքն էր, եւ ինչպէս որ հիմակ
 ալ այնպէս է. եւ եթէ այժմեան Զմիւռնան բաղդատենք՝

Ասիոյ Եւրոպան՝ կամ Ասիոյ Փարիզն՝ կրնամք կոչել : Զի այժմ Զմիւռնան իւր հին քաղաքակրթական համաւաւին ոչ նուազ համապատասխան է բաղդատաբար :

Արդէն Քրիստոսի 177 թուականին սոյն քաղաքն երկրա-
րաշարժէն կործանած եւ Մարկոս Աւրելիոս կրկին նորանոր
չքեղութեամբ եւ պերեճութեամբ կառուցած էր : Յունաց իշ-
խանական անկումին հետ Զմիւռնան ալ անչքանալ սկսեց ,
այնպէս որ 1084ին Չաղայ անուն թուրք հուզլահար մը՝ ինք-
զինք թագաւոր հռչակեց իւր ընկերներով՝ յարձակմամբ զը-
րաւեց տիրեց Զմիւռնաի , եւ աթոռն հոն հաստատելով իւր
իշխանութեան ներքեւն առաւ Կլազոմէն , Փոկէաս , Քիոս ,
Սամոս , Միտէլէն եւ ուրիշ կղզիներն ու ծովեզերեայ քա-
ղաքներն : Այն ատեն թրքաց կամ թաթարաց սուլթանն էր
Սիւլէյման Ա . որ Նիկիոյ մէջ կ'իշխէր , բայց 1097 ին Յունաց
Կոմնենոս կայսեր մէկ զօրավարն ետ առաւ Զմիւռնան Չա-
ղայէն եւ զայն ազատ թողուց , որով Զմիւռնան ազատեցաւ
քիչ մ'ապտեն : Սակայն Չաղայ մի քանի տարիէն կրկին
փորձ կ'փորձէ տիրել Զմիւռնաի , եւ յետոյ իւր Հօրեզ-
բօր-Դըլըճ-Ասլանի՝ ձեռօք խնջոյքի մը մէջ կ'սպան նուր ,
Յունաց կայսեր խնդրանաց վրայ : 1222 ին Յովհաննէս
վաթաս կայսրն՝ որ կառարեւապէս վերանորոգել տուաւ
Զմիւռնան որ՝ բարբարոսաց յարձակումներու առթիւ՝ նոյն
ատենի Փոքուն Ասիոյ բալոր միւս քաղաքաց պէս եւ սա ա-
ւերեալ էր :

* * *

1813 ին՝ զօարվար Օսման՝ Օսմանեան Ա . Սուլթանը ,
Պալէջակեան Անտրոնիգոս կայսեր օրով արիւնառուչոյ յար-
ձակմամբ առաւ Զմիւռնան . եւ իւր որդիներէն մին կա-
ռավարիչ կարգեց . Հռոդացի ասպետը ծովէն պաշարելով
կ'առնուն՝ երբ Զմիւռնայի թուրք կառավարիչն ուրիշ կաղ-
մեր աշխարհակալելու համար գնացած էր :

Այսպէս Զմիւռնա 50 տարի շարունակ կիսով Լատինաց եւ
սով Տաճկաց իշխանութեան ներքեւ կ'մնայ : Սուլթան Մու-
րատ Ա . պատերազմեցաւ անձամբ . իւր որդին Պայաղիտ 7
տարի պաշարեց ծովու կողմանէ , բայց անկարող եղաւ Լա-
տիներն վանելու :

1402 ին հռչակաւոր Թիմուրլէնկ Ա. աւերելով Փոքր Ասիան եւ իմանալով որ Զմիւռնան երկու ազգաց, այսինքն Լատինաց եւ Մահմէտականաց մէջ բաժնուած է, պաշարեց զայն ծովէն ու ցամաքէն: Եւ կործանելու համար հռչակաւոր նաւահանգիստն, զոր իրեն դէմ փակած էին քաղաքացիք, հրամայեց անձնիւր զօրականի մէն մի քար նետել նաւահանգստին մէջ. եւ հաստատուն ցամաքի փոխարկեց նաւահանգստին ամենամեծ մասն, զոր այսօր Ալի-փաշա վերանկախ կ'իջեն: 14 օրէն յետոյ տիրեց քաղաքին, սրախողիսող բրաւ բնակչաց մեծ մասն. այրեց, քանդեց շատ մը տուներ, եւ նոյն իսկ Ս. Պետրոսի դղեակն զոր շինած էին Լատինք՝ Հռոմէացի տապալեալ: Թիմուրլէնկ հազար բանտարկեալներու, գերիներու գլուխներն կտրեց, եւ կանգնեց, ի յիշատակ իւր յաղթութեան, աշտարակ մը քարէ եւ մարդոց դանկերէ:

*

Լէնկթիմուր մեկնած ատեն Զմիւռնան յանձնեց Ճուռէյթ Թուրքին, որ Ասիոյ Թագաւոր լինելու՝ իրմէն կամ դիմէն մեծ գաղափարն ունեցաւ. բայց սուլթան Մէհմէտ Ա. 1419 նորա դէմ քալեց, կործանեց Զմիւռնայի բոլոր ամրութիւնները. բայց բնակչաց ո եւ է միաս չ'հասոյց եւ քաղաքն նորէն Ճուռէյթին յանձնեց: 1424 ին Սուլթան Մուրատ Բ. վանեց Ճուռէյթն եւ անոր տեղ ուրիշ կառավարիչ մը դրաւ: Այս է այն սուլթանը, կ'ըսեն որ Զմիւռնաի արտօնութիւն աւանձնաշնորհեց դրամ կտրելու համար, ինչպէս որ սոյն շնորհն յետոյ տրուեցաւ նաեւ Ալբիանուպօլսոյ եւ Եգիպտոսի: Սուլթան Մուրատէն ի վեր, Զմիւռնա մնաց Թուրքաց ձեռքն: Թէպէտեւ 1694 ին Վենետիկցիք, Սուլթան Ահմէտ Բ. ի օրով, Քիոսի վրայ յարձակեցան եւ Զմիւռնաի վրայ ալ դիմեցին պատերազմիկ նաւուց ստուար տորմիզով մը պաշարելով զայն. բայց Զմիւռնայի Եւրոպական հիւպատոսք իսկոյն Վենետիկցի ժողովապետին դիմելով՝ ետ քաջուելու ստիպեցին: Ծովապալն Եւրոպական Տէրութեանց ցառումէն երկնջելով քաջուեցաւ: Այն ատենէն ի վեր Զմիւռնայի խաղաղութիւնն անվրդով մնաց:

* * *

Սոյն փոփոխութիւններուն տակ ընդ երկար եւ մերթ ընդ մերթ հեծելէն զինի, Զմիւռնիան սկսաւ ծաղկիլ: 1717 ին 15,000ի մօտ թուրք, 10,000ի մօտ յոյն, 2,000էն աւելի հայ եւ նոյնքան եւրոպացիներով հանգերձ: Այսօր 150,000էն աւելի բնակիչ կը համրէ Զմիւռնան, եւ օր ըստ օրէ կը ծաղկի եւ կը բարգաւաճի շնորհիւ այն առաւելութեանց զոր կ'ընծայեն նմա Յոնիոյ կլիմային գեղեցկութիւնը ու քաղցրութիւնը, օգին բարեխառնութիւնը, ուտեստին առատութիւնը եւ զանազանութիւնը, հողին պտղաբերութիւնը, բնութեան հրաշագեղ սրայծառութիւնը, մարդոց գործունէութիւնը, վաճառականութեան հարստութիւնը, ծովային գերազանց գրից պատճառաւ եւ իւր նորանոր երկաթուղեաց, թրամվուէյներուն շնորհիւ ունեցած հաղորդութեանց գիւրութիւնները, եւն, եւն: Իզմիր՝ մեր օրերէն առաջ՝ երբ Գարա Օսման օղլու մեծափառթամ կալուածատէր թուրք՝ արեւելեան աւատապետի մը՝ աւատն էր եղած արտօնութեամբ Պօլսոյ սուլթանաց, որոց տարեկան որոշեալ հարկ մը կ'վճարէր ի փոխարէն Զմիւռնիոյ առատապետութեան, կ'ըսէին թէ ոսկեղէն դարու մը վարդապոյն երեոյթն ունէր: Բայց 1816 ին երբ Սուլթան Մահմուտ՝ ինչ ինչ վաղեմի ապօրէն, անբանաւոր ու նախապաշարեալ աւանձնաշնորհմանց հետ՝ ջնջեց նաւ Գարա Օսման Օղլուի Զմիւռնիական հողին վերայ ունեղակի Բ. Դրան կողմանէ կտրուեալ վարչութիւն մը հպատակեցաւ: Բայց վերջապէս կեդրոնէն յղուած վալիներն սկսան ջանալ Զմիւռնիոյ քաղաքակրթական եւ վարչական վիճակն բարելաւելու: Բայց 1821 ին Զմիւռնա՝ վերջին ահարկու պատահարն տեսաւ: Յունական յեղափոխութիւնն պայթած էր: Եւ յարկներէ ի վեր կը շարունակէր օսմանեան եւ յունական սլլ եւ սլլ գծերու, կէտերու վրայ: Երբ Պեղպոնէս Յունաց ձեռք անցաւ, թուրքերն Պիղպոնէսի կորստեան վրէժն Զմիւռնական Յունացմէ լուծեցին:

Այժմ Զմիւռնան իւր նախկին մեծութեան, ազնուականութեան, մարդասիրութեան, քաղաքակրթութեան համբաւոյն արժանի աճուն զարգացմուն մը ճամբուն մէջ է:

Այժմեան Զմիւռնիոյ աշխարհագրական դիրքը ձուածել է. մէկ կողմանէ ձնչուած է Զմիւռնական ծովախորշն եւ միւս կողմանէ Փակոս լերին խորդուբորդութիւններէն :

Դէպի արեւմտեան կողմն կ'տարածի Հրէից գերեզմանատունը եւ աւելի բարձրերն՝ մշակութեան յատուկ եւ սիրուն գիւղակներով զարդարուած բլրակներ : Քիչ մ'աւելի անդին մէկուկէս ժամ հեռի քաղաքէն կ'հասնիս Ագամեմնոնի հռչակաւոր լրգարաններն ուր կ'յաճախէին հին ատեն Զմիւռնացիք . Զմիւռնաի դէպի հիւսիսային-արեւելեան կողմն կ'տարածին չքնաղապէս պարտէզներ թուով մօտ 400 : Այս պարտէզներուն մէջ, այս պարտէզներէն դուրս եւ աւելի Փակոս լերին յետոյս, կան բազմաթիւ գիւղակներ ; որք, ըստ մեծի մասին, թրքաց գիւղային տներն են : Քանիօն արտորժնթաց եւ նկարէն են այս վայրեր, եւ քանի՛ գեղեցիկ է հովիտն որ կ'տարածի Փակոս լերին ետեւ, որոյ մէջտեղէն կ'հոսի Մէլս (1) գետն, ոյր եզերքներն նոյնպէս եւ շրջակայ բլուրներն պճնազարդուած են ծաղկալից ծառերով եւ մշտաթարմ դալարեօք : Զմիւռնան Պօլիսէն հեռի է 75 կեղտական մղոն կամ մօտ 75 թրքական ժամ :

* * *

Զմուռնան քանդող մեծ երկրաշարժները :

Կարծէ որ հակիրճ իմն պատմենք նաեւ այն երկու ահեղ երկրաշարժներն որ գրեթէ քանդեցին ու աւերեցին ամբողջ Զմիւռնան :

Թէեւ հիմնարկութենէն ի վեր Զմիւռնա քանիցս կործանուելու մօտ երկրաշարժական ցնցում եւ սպառնալիք կրած էր, լայց ահարկու եղաւ 1688 Յուլիս 10ի երկրաշարժն :

Կէս օրէն քիչ մ'առաջ ցնցումը կը գլորէ եւ ծովախորշին աշտարակը կը կործանէ նախ, եւ ջուրն կը բարձրանայ լինչուան բերդին թնդանթներուն գետեղուած տեղը : Շրջակայ տանց չորսին երեք մասն հիմնայատակ կ'կործանին, եւ ահադին ծառեր արմատախիլ կ'լինին : Ցնցումը գրեթէ նոյն վայրկենին քաղաքին մէջ ալ զգալի կ'լինի : Քաղաքն այն-

(1) Սոյն Մէլս գետին եզերքն ծնած է կրսնն Հոմերոս եւ իւր մայրն զինքն հոն օրօրած եւ մեծցուցած է, եւ ասոր համար է որ Հոմերոս Մելիաձիւն կը մականկոչուի մերթ :

սլիսի ահագին դժուարութիւն մը կ'ցնցուի որ բոլոր տանց չորս մասին երեքն իսկոյն կ'կործանին : 15-16000 անձինք փրատակաց ներքեւ կ'թաղուին : Երկրաշարժին իսկոյն կ'յաջորդէ ահարկու հրդեհ մը՝ Եւրոպացւոց թաղէն եւ մինչեւ Հացոց թաղն՝ կ'ջնջէ շարժին չտեսած կամ թողածը : Եղած են թշուառներ՝ որ անօգնական մնացած բոցերու մէջ լափուելու չարչարանքէն ազատուելու համար՝ հրացանով կամ թոյնով եւ ուրիշ կերպ մահով մեռուցած են իրեն գիրենք կամ մեռցնել աղած են : Նոյն ատեն Հացոց մէկ հատիկ եկեղեցին կը կործանի եւ կայրի : Եւ ոչ մնացած տուն բնակելի էր , եւ երկիւղ կար թէ շարժին ու կրակին թաղան անձրեւն չաւարաէ : Առաջին ցնցման երկիրը կիսաբաց կ'աւատուի , սեւ ջուր մը դուրս կ'ժայթքէ՝ որ կարծես կ'եսայ , եւ անտանելի գալչահատութիւն կ'բուրէ : Գետնի պատասուածքներուն վրայ մեռեալ ձկանց առատութիւն մը կ'գեղու , որ ենթադրել կու տայ թէ դուրս ժայթքած ջուրն ծովէն կու դար :

Հոյն ոճնաչափ Վ'աւելլի կ'ցածնայ : Չմիւռնաէն երեք միոն հեռի Սեփսի ֆեօյի կողմը աղբիւրները կ'ցամբին եւ ուրիշներ կ'ըղիին , որոց մին երկու ջրաղաց դարձնելու չափ առատաջուր եղած է : Անոնք որ համարձակած էին քաղաք երթալ , կ'աւատուէին թէ՛ շուները եւ ուրիշ կենդանիներ կ'կուռէին այն նեխեալ գիսակաց վրայ , զոր եւ չէին կրցած թաղել : Այս աղէտալի պատահարն որքան անսահման էր , նոյնքան մեծ ԲՅՐԵԹԱՆՏՈՒԹԻՒՆ մի կ'համարէին ցերեկ ատեն պատահելուն համար , զի եթէ գիշերն պատահէր , բոլոր քաղաքացիք յաւիտենականութեան մէջ սլիսի արթննային եւ իրենց անկողին ու տուն իրենց գերեզմանն ու դագաղը սլիսի լինէին : Առաջին ցնցման բոլոր քաղաքացիք պարտէզները , լեռներն ու նաւերը ջրուած էին : Ֆռանսական դեսպանն եւ այլ Եւրոպացի նաւապետք 4-5 օր եւ աւելի աղքատներն՝ աւելի շատ օրերով ձրի խնամած են իրենց նաւերուն մէջ հիւրընկալելով : Չարագործ մարդիկ ալ պակաս չեն եղած որ քաղաքին մէջ ցրուելով կապած կողոպտած են : Ցնցումը յուլիս 10 էն սկսեալ մինչ յուլիս 31 շարունակ ամեն օր տեսած է գրեթէ :

Երկրաշարժ 1778 Յուլիս 5ին :

Նոյն աղետալի արեւածն՝ զոր 1688 ին կրած էր դժբաղդ Չմիւռնան չարժով եւ հրդեհով, կրկնուեցաւ եւ այս տարի դրեթէ նոյն թուականին եւ նոյն պարագայով : Յուլիսի երկուքէն երեք լուսնալիք կէս գիշերէն երկուք ու կէս ժամ առաջ դրեթէ երկրաշարժի ահեղագորդ ցնցում մը՝ բոլոր քաղաքացիներն արթնցուց յանկարծակի, եւ ամեն մարդ անկողնէն թռչելով վազեցին բակերը, պարտեզները, եւ ամեն ուր ուրեք որ լապ տեղեր գտին որ ազաւէն կ'լինէր : Այս առաջին ցնցումին յաջորդեց Յունիս 16ին, աւելի ահագին եւ աւելի ուժգին. իրիկուսն ժամը եօթին միջոցները : Առաջինն շատ շէնքեր տատանած, գլորդած եւ շատ մը մզկիթներ ու այլ շէնքեր կործանած էր, բայց երկրորդն ամեն ինչ կործանեց եւ քար քարի վրայ չը թալուց : Սարաւին ու սոսկումն այնքան մեծ եղաւ որ բնակչաց մեծագոյն մասն դաշտերն ու գիւղերն վախան եւ քաղաքն մնաց անապատ : Իւրումն այս ամէն չարաշուք աղետից, Տէրվիլ-խանի կից Գուանայի հիւպատոսարանին քովընտի Յոյն տնէ մ'ալ ծագեցաւ հրդեհ մը՝ որ հիւսիսային սաստիկաւնչ քամիէ մ'աւելի գայրանալով մէկ ակնթարթի մէջ բոլոր քարաշէն պանդոկները, տներն ու խանութներն բոցերու ճարակ սուսաւ. ի զուր օգնութեան գիմեցին, սաստկաշունչ քամին որ կ'փչէր ու բոցերուն սաստկութիւնը ու կատաղութիւնը կ'իրկնապատկէր. երկիրն ալ՝ որ անդադար կ'դողար ու կ'տատանէր, այնպիսի վարհուրանօք պաշարեցին ժողովուրդն որ թալուց փախաւ իւր դժբաղդ ճակատագրին եւ կրակն իւր հոծոյից : Հրդեհն հեազհեա կ'սաստկանայ եւ 36 ժամ կը տեւէ, մոխիր դարձնելով բոլոր երեւելի շէնքերն եւ բոլոր Եւրոպացի հիւպատոսարաններն իրենց բոլոր զիւսնոտուններովը. ինչ որ չարժէն ու բոցերէն ազատուեցաւ, այն ալ դողցուեցաւ, աւարի տրուեցաւ ինչպէս որ սփռապէս կ'զատահի :

Քառասուն օր շարունակ կ'տեւէ այս կործանիչ երկրաշարժին ցնցումը, եւ ժողովուրդը կիսով դաշտերու մէջ վրանարնակ, կիսով նաւերն ազատանած, շատեր օտար երկիր կը գաղթեն եւ կ'ստիպուին մնալ քաղաքին մէջ նոքա զորս կա-

րօտութիւնը հարկաւորապէս կ'ստիպէր: Այսպէս Զմիւռնան՝ որքան ալ գեղեցիկ, հրապուրելի, հռչակաւոր ճոխ անցեալ եւ ներկայ ունենայ, այն ահարկու պատահարներն զորս պատճառած երկրաշարժները, հրդեհները, ամենէն աւելի արիասիրտներն իսկ սրտաթափ կընեն եւ նուազ ախորժելի կ'հանդիսացնեն բնակութիւնը: 1688 ի եւ 1798 ի երկրաշարժներուն պատմութիւնը բաւական են ներել Զմիւռնայույ մը՝ վայելել ազատօրէն երկրային բոլոր զուարճութիւնները՝ զի Գաբրիէլի աշխարհահրաւէր շեփորէն եւ մահուան հրաւէրէն շատ տարածամ կու գան յաճախ երկրաշարժ գութել իրենց վերջին օրը: Այս ախուր անցելոյն վերայ ձգենք պատանքն ու վարագոյր եւ անցնինք մեր Զմիւռնաբնակ Ազգայնոց:

(Շարունակելի)

ԱՐՄԷՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐ Ք

30 Դեկտեմբեր 1884

Սիրելի ընթերցող, կ'երեւի թէ մեր եղբայրակից Գրասէր Ատովի արդար գիտողութիւնն իր ազդեցութիւնն ունեցած է մեր մեծ թերթին խմբագրաց վրայ, վասն զի ի նոցանէ մին որ միանգամայն կը գրէ Մասիս շաբաթաթերթին մէջ, վերջացող տարւոյն վրայ տեսութիւն մ'ընելով անդ՝ կը հաճի, յետ կաթողիկոսական, պատրիարքական, տեղապահական, Երուսաղէմական, մեծատունական խնդրոց, ականարկ մ'ալ նետել Հայ գրականութեան վրայ իբր նշանակելու համար այն շարժում որ 1884 տարւոյ մէջ գործուեցաւ ի նմա: Բայց ինչ վեր ի վերոյ, թեթեւ ու նաեւ ինքնասիրական ակնարկ. Սրուանձտեանցի, Միրախորեանի եւ Ալլազիկբտեանի հրատարակութիւնքն եւ նորայրի Բառգիրքն ու Տէրվիշեանի Հնեհոյսակսն նախադեղուն յիշելէ վերջ՝ ուրիշ կարեւոր ինչ չգտներ յիշատակել լայց եթէ Արեւելի երեսունն՝ իբր գրական մեծ դէպք, եւ Մասիսի կերպափոխութիւնն իբր պակաս

մը լեցնող դործ : Նման կարգ մը ճարպիկ մարդերու սրբ
ամէն ինչ յօգուտ իրենց դարձնելու եղանակը գիտեն , նոյն
խիկ սարսառ , այդ խմբագիր եւս փութացեր է օգուտ քա-
ղել Գրասէրին խրատէն փառաւորելու համար ինքզինքն
ու իւր սլաշտօնակիցներն : Այսու ամենայնիւ , թէեւ չատ
իրաւութեան ունիմք տարակուսելու որ Արեւելի յաջորդու-
թիւնն Մասիսի ու այս վերջնոյն ձեւափոխութիւնն գրական
ճշմարիտ մեծ գէպքեր լինին ու կարենան գոհութեամբ նը-
կատուիլ իւր յառաջգիտական քայլ , սակայն մ'ենթադրեմք
թէ իրօք այնպէս եղած լինի , բայց իրաւունք ունի՞ խմբա-
գիրն ըութեամբ անցնելու ազգային գրական կենաց միւս
արտայայտութիւններն , գրական շարժման այլ արդիւնքներն :
Եթէ Մասիս , իւր հանդէս , արժանի է յիշատակութեան ,
պէտք չէ՞ յիշել Պոլսոյ Գրական եւ Ինաստասիական Շար-
ժումն , Ընթանիքն , Բիւրական , Բուրասան , Երկրագունն ,
Թէեւ թրքաւարբառ՝ բայց հայ մտաց արդիւնք Ֆիդէիս ու
Ճիհանն , Զմիւռնիոյ Մամուլ Արեւելեանն , Աղբիւնուպոլսոյ
Խիկարն , Էջմիածնոյ Արարան ու Մանկավարժանոցն , Տրի-
խիտի Աղբիւրն , Երեւանի Առողջապահական Թերթն , վեհա-
կոյ Բազմալեկն : Ամբողջ տարին , ամէն շաբաթ , աւօրեայ
ու յաճախ անկարեւոր խնդիրներու վրայ երկար բարակ
գրելէ վերջ՝ չարժեք գէթ տարին միանգամ հայ իմացակա-
նութեան այս արտադրութիւններուն վրայ բաւ մ'ըսել , ոմանց
ինչպէս Խիկարի , Ճիհանի , Մանկավարժանոցի՝ նոր երեւումը
չնորհաւորել , այլոց յարատեւութեանն համար խնդակցիլ ,
մի ուրիշին որպէս վարժարանին՝ անհետացմանն համար ցաւիլ :
Ազգի մը գրականութիւնն անոր կենդանութեան ամենէն
կարեւոր նշաններէն մին է . ազգի մը գրականութիւնն անոր
մտաւորական , բարոյական , բնտանական ու ընկերական կա-
ցութեան լուսադոյն հայելին է . ժողովրդեան մը գրակա-
նութեան մէջ մանաւանդ հարկ է ուսումնասիրել նորա ճրգ-
տումներն , իղձերն , ուղղութիւնն որում կը հեռելի , իւր
ապագային նկատմամբ տածել կարելի եղած յոյսերն , նորա
ուղիղ կամ թիւր սկզբունքներն , նորա մէջ գտնուած կենաց
ու զարգացման տարերքն կամ վատթարացման ու անկման
անվրէպ հաւաստիքն : Քրաղէտք ոմանք կը գրեն . բայց իւրեանց

գրուածոց մէջ կը պատկերեն իւրեանց ժամանակակիցաց, իւրեանց ազգակցաց բարքն ու սովորոյթքն, թերութիւնքն ու առաւելութիւնքն, գիտութիւնքն ու անգիտութիւնքն, առաքինութիւնքն ու մոլութիւնքն, ճշակի ազնուութիւնն կամ ապականութիւնն, ներկային տիրող ոգին ու ապագայն յարդարող ազդեցութիւնքն, իրականն ու խոչականն։ Սրբի Հայ դրականութեան ուսումնասիրութեանն համար մեծ կարեւորութիւն ունին սլաքերական Հանգէսներն, վասն զի նոցա մէջ մանաւանդ կը կատարուի Հայոց այժմեայ դրական գործունէութիւնը, մատենագրական ասպարիզին նիւթական ամլութիւնն նոստոտաւոր չլինելով մատենից մեծածախ հրատարակութեան։ Գրքեր, արդարեւ, քիչ կը հրատարակուին մեր մէջ, վասն զի քիչ կը վաճառուին եւ հետեւապէս արդիւնքն քաջաբերիչ չէ հրատարակչաց եւ հեղինակաց համար՝ որպէս զի յորդորուին առաջինք ձեռագրեր գնելու կամ երկասիրութեանց պատրաստութիւնն յանձնարարելու եւ վերջինք իրենց ժամանակն մեծաւ մասամբ զոհելու մատենագրական աշխատութեան։ Մեկեռանք նոյնպէս սակաւագիւտ են։ Հազիւ կը կարդայուին մերթ ընդ մերթ անուանք դրասէր առատաձեռն անձանց ոմանց որք յանձն կ'առնուն մատենի մը տալագրութեան ծախքն հոգալ, քայց եւ այս չափահովեր հեղինակին դիւրակեցութիւնն, որ տպրելու համար պէտք ունի զբաղելու ուրիշ պաշտօնով եւ ամա նուիրելու իւր ժամանակին մեծագոյն մասն։ Ծղբիւ խօսելով, գրականութիւնն դեռ ասպարէզ մը չէ մեր մէջ, չէ կարող ապրեցնել իւր մարդը, որպէս կը տեսնեմք յԵւրոպա, ուր մատենագրական կոչում ունեցող անձն կը նետուի այդ ասպարիզի մէջ՝ վտտահ իւր գրչին վրայ որ լախտ եւ փառք միանգամայն կը հայթայթէ իրեն։ Կը խոստովանիմք թէ այս երեւոյթ նոյն խի Եւրոպայի մէջ նոր է եւ 19րդ դարուն յատուկ, որովհետեւ կախում ունի ընթերցասիրութեան տարածումէն եւ այս վերջինն ալ կարգաւ գիտցողներու թուոյն ստուարացումէն, ինչ որ արդի դարու Եւրոպական քաղաքակրթութեան յատկանիշերէն մին է։ Բայց, յառաջ քան 19րդ դարու ընթերցող հասարակութիւնն, կար այն պաշտպանութիւն

զոր Եւրոպիոց թագաւորական ու իշխանական արքունիք կը
ընձեռէին բազում մատենագրաց՝ թոշակ նախմանելով նոցա
կամ անաշխատ պաշտօն մ'որով բանատանգծք եւ արձակա-
գիրք կարող կը լինէին ապահով հետեւիլ իւրեանց Մուսային
ներշնչումներուն կամ մշակել հանդարտ մասք գրադիտական
սեռերէն այս ու այն : Աւելորդ է հոս երկայն յանկ մի շի-
նել վիրգիլիոսէն ու Ուրատիոսէն սկսեալ մինչեւ Կէօթէ՝
Մեկենասներէ, Շարլըմայներէ, Ֆուստուտներէ, Լուդովի-
կոսներէ, Ֆրէտէրիքներէ, Քրիստինէներէ, Քառլ Օկիւսդ-
ներէ հովանաւորեալ ու խրախուսեալ գրական տաղանդնե-
րու : Աւելորդ է յիշել Ալէն Շառթիէի պարագայն, որ քու-
նին մէջ Լուդովիկոս Փ.ի կնոջ համբոյրն ընդունեց իւր
բերնին վրայ «այն գեղեցիկ բաներուն համար որ անոսի կեղ-
նէին» : աւելորդ է յիշել Կարոլոս Թ.ի առ Ռոնսար ուղղած
տաղն՝ յորում Կարոլոս կ'ըսէր

« Tous deux également nous portons des couronnes ;

Mais , roi je les reçois, poète tu les donnes . »

աւելորդ է յիշել ի Հռոմ, Կապիտուլի մէջ, հոյակապ բա-
նաստեղծից մեծաշուք արարողութեամբ ընծայուած պսակն ,
« զարդ կայսերաց և քերթողաց », և այլ բազմաթիւ պարտ-
գայներ որք կ'ապացուցանեն անցեալ դարուց մէջ իշխանու-
թեանց ու բարձրագիւր դասուց կողմանէ տաղանդաւոր հան-
ճարեղ մասենագրաց նուիրուած պատիւներն ու խրախոյսն :
Մեր դրագէտք զուրկ են թէ՛ ժողովրդական և թէ՛ իշխանա-
կան քաջալերութիւններէ : մեր ժողովուրդն դեռ մեծաւ մա-
սամբ կարգալ չգիտեր ու չէ կարող գնահատել ու վճարել
գրական աշխատութիւններ, և չիան առ մեզ իշխանական
արքունիք՝ թեւարկող Մուսայից սիրելիներուն : Տեսակէտով մը
թերեւս լուսագոյն է այս վիճակ գրական արտադրութեանց
անկախութեանն համար, վասն զի մէկ կողմանէ գերծ կը մնան
ուսմիային և գեղծ ճաշակի ճնշումէն որում՝ չահասիրութենէ
դրդեալ՝ տեղի կուտան յաճախ Եւրոպացի գրադէտք՝ գրա-
կանութեան մէջ փոխադրելով առեւտրական տապաքիղի հնարք-
ներն, և միւս կողմանէ մեծերը չողքորթեալ հարկէն որում
ենթարկուած էին նոցա թեւարկութիւնը փոյնելոյ հեղինակներն
որոց այս պայմանաւ անշուշտ աւագանին կը շուայէր իւր շը-

նորհներ՝ հալածելով անխնայ չափազանց անկախ ու անկքելի
ոգիներն: Բայց սա յայտնի է որ իրաց այս վիճակն յառաջ
բերած է հայ գրականութեան աղքատութիւնն: Անշուշտ այս
տկարութիւնն ունի տակաւին ուրիշ կարգի պատճառներ, որք
կ'արգելին հայ հանճարն իւր բովանդակ թռիչն առնել, որք
կը ծայրատեն նորա թեւերն, կ'ամփոփեն տեսութեան դաշտն,
ընթեանց ու խրթնութեանց կ'ստիպեն, և շատ անգամ լա-
ւազոյն համարել կուտան խորտակել քնար ու գրիչ և կապել
լեզու ու բերան քան ամէն վայրկեան ճգնիլ վայելուչ և նե-
րելի հազուատ մը ձևել դադարարին կամ զգացման: Ի վերայ
այսր ամենայնի, թէ և աղքատիկ, թէ և վեհերոս, հայ գրա-
կանութիւն մը կայ, և չեմ բնդունիր անոնց կարծիքն որք կը
պնդեն թէ ազգային ուրոյն գրականութիւն չունիմք և չեմք
կարող ունենալ: Այս վերջնոց կարգէն է և Պ. Ե. Մուրատ-
եան, որ արդի աշխարհիկ հայ մատենագրութեան Ծաղիկն
կը հրատարակէ՝ ուրանալով նորա գոյութիւնն: Մեր արդի
կացութիւնն ոչ թէ արգելք մ'է ազգային գրականութեան
մը գոյութեան, այլ նորա պայծառութեան ու բազմակողմանի
զարգացման: Երբ ազգ մը լեզու և գիր ունի ու իրենց մտա-
ծումներն ու զգացումներ այդ լեզուով բացատրող ու հրա-
տարակող անձինք՝ այդ ազգ գրականութիւն ունի: Խնդիրն
այդ գրականութեան վիճակն, տատկանն, նկարագիրն ճշ-
դելու վրայ կը մնայ և ոչ թէ նորա գոյութիւնն հաստատե-
լու կամ հերքելու: Շատեր ալ տեսնելով Եւրոպիոյ մատե-
նագրութեանց պանծալի ճոխութիւնն ու նոցա մերոյն վրայ
ի գործ դրած ազդեցութիւնն, կը լիութան գոչել թէ « Չիք
հայ գրականութիւն, ինչ որ այդ անուամբ կը կոչուի թարգ-
մանութիւններ կամ հետեւողութիւններ են »: Սիրելի ըն-
թերցող, չե՞ս զգար այն անիրաւութիւն որ կայ այս և սոցա
նման կարծեաց մէջ. թարգմանութիւնք և հետեւողութիւնք
չեն արգիլեր բնաւ ուրոյն գրականութեան մը գոյութիւնը:
Լատին հեղինակք Յունաց հետեւողներն ու թարգմանող-
ներն էին. պէ՞տք է ըսել թէ չէ եղած Լատին գրականու-
թիւն. Գերմանիա երկար ատեն օրինակ ընտրեց իրեն մերթ
Գաղիացի եւ մերթ Անգլիացի մատենագրերն, նոյնն ըրաւ
Անգլիա գաղիական գրականութեան համար, և. Սպանիա

մէկէ աւելի օրինակներ ընծայած է Գաղիացի քերթողաց եւ վիպասանաց նմանողութեան:

Ընտիր թարգմանութիւն մը, յաջող հետեւողութիւն մ'ալ օտարազգի գրական բարձր արտադրութեան մը կրնայ ազգային սեփականութիւն մը համարուիլ: Ամենուրեք տեսնուած է բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մը բացատրութիւնն եղող ճոխագոյն մատենագրութեան մ'ազդեցութիւնն ի վերայ խոնարհագոյն մատենագրութեան մի ազգի որոյ կենաց պայմանք նպաստաւոր չեն ստակաւ ին դարձութեանց փայլուն ծաղկման մը: Բայց այս ներգործութիւնն իսկ յառաջագիմութիւն մ'է եւ անկախ կեանքի մը սկզբնաքայլն: Յոյն եւ Հռոմ դասական դարձութեանց բուռն ազդեցութիւնն պոստրաստեց նոր ազգաց փառաւոր գրականութիւնն: Եւ յետոյ, չեմ հասկնար բացարձակ եւ զուտ հետեւողութիւն: Երբ Հայ բանաստեղծ մը, ճշմարիտ բանաստեղծ մը, — որպէս եղած են Ալիշան, Պատկանեան, Պէշիկթաշեան, Նար-Պէյ, Դուրեան — կ'երգեն իրենց սրտին յոյզերն, իրենց վշտերն եւ ուրախութիւնքն, իրենց յուշքն ու տենչքն, իրենց զմայլմունքն եւ իրենց խոհանքն, ազգային յիշատակներ եւ իղձեր խառնելով անհատական տպաւորութեանց հետ, միթէ կը բանաքաղն, կը թարգմանն, կը հետեւին. ո՞չ ապաքէն իրենց սիրտն է որ կը խօսի, մեր ամենուս հոգւոյ բարբառքն են զորս նոքա կ'արտայայտեն խանդաղատիչ, զգայուն լեզուաւ: Ո՞ր ազգին դիւցազնն իրեն նիւթ առած է Բագրատունին: Ո՞ր անծանօթ հեղինակէ կը թարգմանէ Ռաֆֆի իւր վիպասանութիւններն: Ո՞ւստի փոխ առած է Խրիմեան այն հեշտալուր սրինգ որով՝ էր երբեմն՝ կը հրաւիրէր զմեզ յայց Արարատեան աշխարհին եւ Աւետեաց երկրին եւ այն ինքնադեղ վրձին որով կը նկարէր Դրախտի ընտանիքն: Ո՞ր անցելոյն բեկորքն, ո՞ր ժողովրդեան երեւակայութեան եւ իմաստութեան դոհարներն կը հաւքէ ու կ'ընծայէ մեզ այնքան բնատիւ շնորհօք ու սրնոյ տունն եւ կեանքն այնքան ճշմարիտ յուզումով կը նկարագրէ Սրտանձտեանց: Երբ, քառորդ դարէ ի վեր, Մամուրեան գրիչ կը շարժէ՝ բրկլու համար Հայ իմացականութեանց խոսքն դաշտերն, Հայ ընկերութեան հիւանդ մարմինն գննելու իւր խորատես բիրե-

րով, մասնանիչ ընելու վերքերն ու դարմաններն ցոյց տալու, անդուլ եւ անխոնջ քանդելու նախապաշարունակներն, հարուածելու ազգակուլ մոլութիւններն ու ակտերն, վերաշինելու տունն ու դպրոցն, ոչ ապաքէն իւր արտագրած գրականութիւնէն հապէս ազգային է, ազգային չնչով ոգեւորեալ, ազգային կեանքով զանգուած: Կարող է ամէն մարդ շարունակել այս խորհրդածութիւնն եւ դեռ բազում այլ գրագիտաց՝ Քարաքաչեանի, Օտեանի, Հէքիսեանի, Թէրզեանի, Չիլինկիրեանի, Տէմիրճիպաշեանի, Չերազի եւ այլոց գրական երկոց մէջ տեսնել անհատական հանգամանքներ, հայ հանճարոյ յատուկ դրոշմ մը: Չեն, բացարձակութիւնն թերեւս եւրոպական է յաճախ, որպէս եւրոպականն ալ յունական եւ լատինական, բայց նիւթն, ողին, գիւտերն հեղինակաց սեփական: Անիրաւ չլինիմք մեր գրականութեան դէմ. նա տկար անգոր է, նա սահմանափակ է, բայց նա կայ, նա մերն է: Դառնալով այժմ հոն ուստի սկսանք, կ'ըսեմ թէ մեր գրական արդի գործունէութիւնն ի յայտ կու գայ մասնաւորապէս հանդէսներու միջոցաւ, որոց խմբագրութեան կը մասնակցին մերթ ընդ մերթ այլ եւ այլ գրագէտներ՝ այսպէս հաւաքաբար կատարելով ինչ որ իւրաքանչիւրն ի նոցանէ առանձին անկարող պիտի լինէր ընելու: Երբեմն Անգղիոյ մէջ Սիլիի հիմնած գրական սրարբերական թերթերն այսօր Անգլիական դատական մատենագրութեան կարգն անցած են: Մեր գրական Հանդէսներուն մէջ չեն հրատարակուիր այնպիսի աշխատութիւններ որք ո՛ր եւ է ազգի դրականութեան կրնային սրտիւ բերել: Նոյն իսկ Եւրոպացի հեղինակաց մէջ ո՛չ ամէն բանաստեղծ Պայրլըն կամ Հիւկօ է, ոչ ամէն վիպասան Տիւմա կամ Վալթէր Սքոթ, ոչ ամէն թատերագու Շէքսպիր կամ Շիլլէր, ոչ ամէն պատմաբան Միլէ կամ Կէրովինուս: Ի նկատ պէտք է առնուլ նաեւ ազգի մը քաղաքական կացութիւնն, միջավայրն ուր կը ծնին մարդիկ, զարգացման միջոցներու առաւել կամ նուազ ընդարձակութիւնն, ընկերական դէպքերն որոց կը խառնուին ճակատագիրը, անհատից կեանքը շրջապատող հորիզոններուն անձկութիւնն կամ լայնութիւնն: Չիարդ եւ իցէ, մեր գրողութեան մէջ ուրախառիթ երեւոյթներ են Հանդէսներն,

չաբաթական, հնգետասանօրեայ կամ ամսեայ. կը պարունակեն նոքա յաճախ խնամով պատրաստուած, լաւ ոճով գրուած յօդուածներ, հասուն խորհրդածութիւններ, գողար սիրուն բանաստեղծութիւններ. կը մշակեն նոքա այլ եւ այլ ճիւղեր, գիտական, կրթական, հնախօսական, լեզուաբանական, վիպական, բանաստեղծական, եւ ազգային կենաց յառաջադէմ կամ յետադէմ շարժումներն կը նշանակեն: Նոցա մէջ կը խայտայ հիմայ մեր գրական կեանքը. նոցա մէջ կը խօսին, կը քարոզեն, կ'երգեն, կ'ողբան, կը խնդան, կ'երազեն օժտեալ ուղիներ՝ ոյց իւրաքանչիւրն ունի իւր յատուկ շէշան, իւր մատնաւոր նկարագիրն: Բազումք ի նոցանէ գուցէ չունենան առանձին տնուն մը Հայ դպրութեանց պատմութեան մէջ, բայց նոցա կազմութեան նպաստած պիտի լինին, բերած իրենց քարն Հայ գրական շէնքին: Չմոռնանք ուրեմն, երբ ուղիմք խուզարկել ազգային կենաց տարեւրքն, չմոռնա՞նք մանաւանդ Հանդէսներն, որոց ամենուն ալ յարատեւութիւնըն ըղձալի եւ որոց ամէնուն ալ հրատարակիչ Տեարք եւ Ընկերութիւնք՝ իրեւ երախտաւոր սպասարկուք ազգային մատենագրութեան արժանի են սրտադին շնորհակալութեանց: Մտախի Տեսութեան հեղինակն երբ մէկ կողմանէ զանց ըրած էր յիշել պարբերական Հանդէսներն, միւս կողմանէ նաեւ մոռցած էր յիշատակել ինչ ինչ մատեններ որք վերջացող տարւոյն մէջ ի լոյս եկան եւ ուշադրութիւն գրաւեցին: Ասոնցմէ էին Պիպլերճեանի եւ Մուրատեանի Հաւաքածոյն, Տ. Փէշտիմալճեանի Պատմ. մարդկային պատմաստման, Զիլինկիրեանի Ողբերգութիւն ի Կ. Պոլսն, Ասքանաղեանի Տեսական եւ Գործնական Գրագիտութիւնն, Տ. Սեթեանի Գարուն եւ Աշուն: Կարելի էր սոցա վրայ յաւելուլ այլուր հրատարակուած կարեւոր մատեններ: Մեր գրական ասպարիզին այս աննախանձելի կացութեան մէջ, ուր հեղինակել հրատարակել անձնութիւն մ'է, ամէն գործ ուշադրութեան արժանի է: Տ. Փէշտիմալճեան, Սա. Յակոբեանի, Տաղաւարեանի, Գարսամճեանի հետ, մեր գիտական մատենագրութեան մըշակման տաղանդաւոր աշխատողներէն է եւ իւր գործ գեղեցիկ յիշատակարան մ'է կանգնեալ ի պատիւ անմահ Ճէննէրի: Զիլինկիրեանի աշխատութիւնն, որոյ վերայ խօսած եմք

արդէն, դռնար մ'է Հայ դրականութեան մէջ, չար մը դիւ-
թիչ թղթակցութեանց յորս իմաստասէր միտք, վառվռուն
երեւակայութիւն, զգայուն սիրտ միմեանց հետ կը մըր-
ցին ընթերցողին աչաց առջեւ դնելու համար ընտելեան եւ
ընկերութեան պատկերներն ու հակապատկերներն: Ասքա-
նաղեան, որոյ դրքին վերայ դեռ ոչ ոք հրատարակեց մի
կարեւոր քննադատութիւն, յեղաշրջում կը գործէ գալու-
թեանց ուսման մէջ, գործնականը կ'ընկերացնէ տեսականին
եւ գրադիրութեան օրէնքները կ'աւանդէ՝ մանաւանդ աղ-
գային մատենագրութեան քաղաած հատուածոց եւ օրինա-
կաց վրայ: Տ. Սեթեանի գրքոյն սիրուն հաւաքածոյ մ'է
զուարթ եւ տխուր քերթուածոց, արձագանգ իւր ներքին
կենաց: Պիպլեոսեանի ճաշակն եւ Մուրատեանի Մաղիկն ա-
մենէն պայծառ փաստերն են Հայ դրականութեան մը գոյու-
թեան՝ նոյն իսկ ներկայիս մէջ, նոյն իսկ աշխարհիկ լեզուաւ:
Թէ եւ ընտրողք՝ ստիպեալ՝ ձեռնպահութիւններ ունեցած են
ինչ ինչ գրական ածուներէ, սակայն եւ այնպէս փունջերն՝
զորս կազմած են՝ կը պարունակեն բազմաթիւ բնագեղ քաղց-
րահոտ ծաղիկներ եւ կը վկայեն պարտէզներուն՝ յորոց քա-
ղած էն՝ դալարութեանն ու գեղեցկութեանն: Կը վկայեն
նաեւ Հայ գալութեան զարգացման գերագոյն ընդունակու-
թեանն. բայց այս զարգացում չլինիր արհամարհելով, ու-
րանալով զայն: Պէտք է յարգել ու սիրել զայն. թէ եւ քան
զեւրոպական յոյժ նուազ հարուստ եւ հզօր՝ բայց նա մերն է,
եւ նա միայն կրնայ խօսիլ մեր ըզձից, մեր պիտոյից, մեր ցա-
ւոց, մեր խնդութեանց, մեր անցելոյն, մեր ներկային, մեր
ապագային վրայ. նա միայն կրնայ գիտնալ մեր սիրան ու
թարգմանել մեր զգացումներն ու խօսիլ մեզ եւ չարժեք մեր
հոգւոյն թելերն. նա միայն կրնայ թափանցել մեր ազգային
ճակատադրի անդունդներն եւ նորա մթութիւնքն լուսաւո-
րող շողեր արձակել. նա միայն կրնայ մեր աչաց առջեւ դնել
մեր ընտանեկան ու ազգային տգեղութեանց տեսիլն ու փայ-
լեցնել մեր հայեցումածոց առջեւ այն տեսլական որ յարմարա-
գոյնն է սրբագրելու այդ աճեւութիւններն: Հայրենական
Արաքսին Քառնառ Քաթիպան միայն կրնայ լեզու տալ սրտ-
մեզու իւր ցաւեր. Պէշեքթաշեան կրնայ հրաւէր կարգալ մեզ

եղբայրութեան եւ ազգասպան ստեղծութեանց մոռացման .
Պարոնեան միայն կրնայ ծաղրել մեր սեփական փոքրողու-
թիւնքն ու ախտեր . Տէմիրճիպաշեան կրնայ մեր կրթական
հանդէսներու խորհուրդը բացատրել . Մամուրեան կրնայ մը-
ղել զմեզ յառաջ . . . :

Հ Ր Ա Ձ Ե Ա Յ

Ա.ԶԳ. — Ասիական ընկերութեան Գործ . Ժողովն պատիւ
ունի ծանուցանել Մեծարգոյ ազգայնոց թէ Պ . Մկրտիչ Յ .
Արփիարեանի տեղ՝ դեկտեմբեր 20 էն սկսեալ ընկերութեան
գործակատար եւ հաւաքիչ կարգուած է Պարոն Յակոբ Յակոբ-
եան , եւ թէ հետեւապէս ընկերութեանս գանձոյն բոլոր գոր-
ծառնութիւնք սոյն վերջնայն հեռ միայն պարտի այլ եւս
տեղի ունենալ :

Վ.Բ.ՊԱԿ . — Նոյեմբեր ամսաթուոյն վերջին երեսին փորձն
նայուիլ չը կրնարով , քանի մը վրիպակք սպրդած են , զորս
ուղղած են անշուշտ ուշիմ ընթերցողք :

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Յ

Ազգային յասկութիւնք եւ Ազգ . դրամասունք.....	118
Ազգային նշխարք	518
Ալվացի Օսմարք	78, 171, 285, 498
Ախսային փոխադրութեանց վերայ 203, 265, 449, 558, 575	
Աշխատութիւն եւ միութիւն	557
Առաջին խօսք այս երկրորդ Երջանին	4
Առողջութիւն եւ կեանք գաւառացի ազգայնոց.....	179
Առ առաւօտ	188
Առ Վօլֆկան Ամէսէ Մօզառ	278
Առ որս ոչ եւս եմ	525
Առ Արուսեակ	552
Աստղագիտութիւն	426, 455